

كَلِّيات

در برنامه‌درسی ملی جمهوری اسلامی ایران، یازده حوزه تربیت و یادگیری، به عنوان نقشه راه تعلیم و تربیت، تعریف شده است. «حوزه تربیت و یادگیری علوم انسانی و مطالعات اجتماعی»، یکی از این حوزه‌ها است که دروس تاریخ را نیز شامل می‌شود. حوزه تربیت و یادگیری علوم انسانی و مطالعات اجتماعی، به مطالعه‌کنش‌ها، روابط و تعاملات انسانی می‌پردازد و در پی تقویت و پرورش کنش‌های مطلوب و متناسب با نظام معیار اسلامی و برقراری رابطه مثبت و سازنده با محیط‌های اجتماعی و طبیعی، حول محور رابطه با خدا است. رسالت اصلی این حوزه، تحقق تربیت مدنی و آماده کردن یادگیرندگان برای درک موقعیت و هویت فردی و جمعی خویش و مشارکت آگاهانه و مسئولانه در زندگی اجتماعی از طریق ایجاد فرصت‌ها و تجارب یادگیری مهم، معنادار، یکپارچه و مسئله‌محور است.

برنامه‌درسی حوزه تربیت و یادگیری علوم انسانی و مطالعات اجتماعی، با تمرکز بر فرایند کاوشگری، درصدد ایجاد موقعیت‌هایی برای دانش‌آموزان است تا آنان را قادر سازد روش‌های متعددی را برای شناخت محیط‌های اجتماعی و طبیعی و تجزیه و تحلیل پیوستگی‌ها و تعامل متقابل این محیط‌ها کشف کنند و به کار گیرند. این حوزه، از طریق تقویت روحیه کنجکاوی، و پرسشگری، توسعه مهارت‌های کاوشگری و در نتیجه، بسط تفکر انتقادی، به دانش‌آموزان کمک می‌کند تا محیط زندگی خود، اعم از محلی، ملی و جهانی و نیز حقوق و مسئولیت‌هایشان را بهتر بشناسند و در عرصه زندگی اجتماعی، به شکلی مؤثر و سازنده، مشارکت کنند. این برنامه همچنین به دنبال ایجاد موقعیت‌هایی است که دانش‌آموزان در آن بتوانند به شیوه‌ها و الگوهای شکل‌دهنده کنش مردم و جوامع، به اقتضای دیدگاه‌ها، ارزش‌ها و نگرش‌های متفاوت در زمان و مکان‌های مختلف، بی‌بیرند و هویت خویش را در پیوند با تاریخ، میراث فرهنگی، محیط طبیعی و زمینه‌های خاص خود شناسایی کنند. علاوه بر این‌ها، حوزه مذکور، موقعیت‌هایی را ایجاد می‌کند که یادگیرندگان در آن بتوانند به روابط متقابل ساکنان کره زمین با یکدیگر و نیز با محیط اطراف خود توجه کنند و شیوه‌هایی را برای حل مسائل و چالش‌های محیطی و توسعه پایدار پیشنهاد دهند.

قلمرو حوزه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی شامل روابط و تعاملات درونی و بیرونی محیط‌های انسانی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی در پیوند با مکان و محیط طبیعی است و محتوا، فرایندها و روش‌های خود را از دانش‌های مختلف تاریخ، جغرافیا، جامعه‌شناسی، علوم سیاسی، حقوق، اقتصاد، روان‌شناسی، مردم‌شناسی، مطالعات فرهنگی و... به دست می‌آورد.

در دوره اول ابتدایی، «شناسی» و محتوای مرتبط با حوزه تربیت و یادگیری علوم انسانی و مطالعات اجتماعی، از طریق تلفیق با سایر حوزه‌ها ارائه می‌شود. شناسی‌ها و محتوای این حوزه در دوره تحصیلی دوم ابتدایی (پایه‌های چهارم، پنجم و ششم)، به شکل تلفیق درون حوزه‌ای و در دوره اول متوسطه (پایه‌های

کلیات ۳

هفتم، هشتم و نهم) به صورت تجمیع درون حوزه‌ای و در قالب درس مطالعات اجتماعی عرضه می‌شود، اما در دوره دوم متوسطه، شایستگی‌ها و محتوای مورد نظر به صورت نیمه تخصصی و در قالب درس‌های مستقل ارائه می‌شوند و درس تاریخ یکی از این درس‌هاست.

جدول عنوان و ساعت تدریس درس تاریخ

ساعت تدریس هفتگی	پایه تحصیلی	عنوان درس		دوره تحصیلی / رشته تحصیلی	
	چهارم	در قالب تلفیق درون حوزه‌ای	مطالعات اجتماعی	دوم ابتدایی	۱
	پنجم		مطالعات اجتماعی		
	ششم		مطالعات اجتماعی		
۳	هفتم	در قالب تجمیع درون حوزه‌ای	مطالعات اجتماعی (مدنی، جغرافیا، تاریخ)	اول متوسطه	۲
۳	هشتم		مطالعات اجتماعی (مدنی، تاریخ، جغرافیا)		
۳	نهم		مطالعات اجتماعی (جغرافیا، تاریخ، مدنی)		
۳	دهم	تاریخ ۱		دوم متوسطه / رشته ادبیات و علوم انسانی	۳
۳	یازدهم	تاریخ ۲			
۲	دوازدهم	تاریخ ۳			
۲	دهم	تاریخ ۱		دوم متوسطه / رشته علوم و معارف اسلامی	۴
۲	یازدهم	تاریخ ۲			
۲	دوازدهم	تاریخ ۳			
۲	یازدهم	تاریخ معاصر		دوم متوسطه / رشته‌های علوم تجربی و ریاضی و فیزیک	۵
۲	دوازدهم	تاریخ معاصر		دوم متوسطه / رشته‌های فنی و حرفه‌ای و کار دانش	۶

منطق برنامه درسی

واژه «تاریخ» در لغت به معنای تعیین زمان است. درباره ریشه و وجه اشتقاق این واژه اختلاف نظر وجود دارد. برخی آن را واژه اصیل عربی دانسته‌اند و گروهی دیگر گفته‌اند این لغت تبار عربی ندارد، بلکه واژه‌ای مُعَرَّب و مأخوذ از واژه «ماه روز» فارسی است. شمار دیگری نیز تبار این واژه را به زبان‌های دیگری منتسب کرده‌اند. واژه تاریخ در قرآن کریم به کار نرفته است، اما چندین واژه مانند «خبر»، «حدیث»، «قصص»، «عبرت»، «نبأ»، «قرون» و «اساطیر» در قرآن آمده که حاوی معنا و مفهوم تاریخ‌اند.

تاریخ، در اصطلاح، بر دو معنای متمایز دلالت دارد:

۱- رویدادهای گذشته: یعنی مجموعه وقایع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و طبیعی که در زندگی انسان‌های هزاره‌ها و قرون گذشته و یا به گونه‌ای در پیوند با زندگی آنان به وقوع پیوسته است. در واقع، این رویدادها شامل دستاوردهای مادی و معنوی بشر و به عبارت دیگر مجموعه اندیشه‌ها، گفته‌ها و کردارهای انسان در گذشته می‌شود.

۲- مطالعه و بررسی وقایع گذشته: یعنی معرفتی به دست آمده از بررسی رویدادهای گذشته، آن چنان که در اسناد و نوشته‌های وقایع نگاران و آثار باستانی منعکس شده‌اند. به عبارت دیگر، تاریخ در این معنا عبارت است از درک رویدادهای تاریخی، آن چنان که در ذهن مورخ شکل می‌گیرد و پرورده می‌شود و به رشته تحریر در می‌آید.

بنابراین، واژه «تاریخ» هم به «علم تاریخ» و هم به موضوع آن اطلاق می‌شود.

مبانی برنامه درسی تاریخ

برنامه درسی تاریخ دارای مبادی هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی زیر است:

الف) مبانی هستی‌شناختی

- ✓ تاریخ جریانی زنده و پویا است که وضعیت کنونی را ساخته و به سوی آینده در حرکت است.
- ✓ انسان در تاریخ، موجودی صاحب اراده و اختیار است و اساساً تاریخ چیزی جز سرگذشت رشد و تعالی مادی و معنوی انسان‌ها نیست.
- ✓ تاریخ عبارت از سلسله رویدادهایی است که میان آنها روابط علی و معلولی برقرار است.

ب) مبانی معرفت‌شناختی

از منظر معرفت‌شناسی، برنامه‌درسی تاریخ، محصول نگاهی جامع، متوازن و متعادل به رویدادهای گذشته است و علم تاریخ را صرفاً به حوزه‌ی سیاسی - نظامی و شرح زندگانی و اقدامات فرمانروایان و صاحبان قدرت محدود و محصور نمی‌کند، بلکه گذشته‌ی تاریخی را در تمام وجوه سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی‌اش، از دو بعد فردی و اجتماعی بررسی می‌کند. از چشم‌انداز این برنامه، عینیت و ذهنیت به یک اندازه اهمیت دارند و معرفت تاریخی، محصول ارتباط روشمند و منطقی مورخ و رویداد و تعامل مستمر حال و گذشته است. نه مورخ بدون اتکا و اعتنا به واقعیت و شواهد و مدارک تاریخی قادر به شناخت خواهد بود و نه واقعیات تاریخی بدون اعمال تفکر، تأملات ذهنی و عقلی و استفاده از روش علمی، به سخن درمی‌آیند و رازهای سر به مهر خود را عیان می‌کنند.

براین اساس، تاریخ علمی است که :

▶ متکی بر منابع، مدارک، شواهد و داده‌های معتبر و متقن است و از صافی‌گزینش، پالایش و نگاه انتقادی مورخ عبور کرده است؛

▶ به تمامی شئون زندگی فردی و جمعی انسان گذشته (فرهنگ، اجتماع، سیاست و اقتصاد)، به شکلی متعادل و متوازن، توجه دارد؛

▶ مبتنی بر روش‌شناسی علمی و الگوی تحلیلی - تفسیری است؛

▶ از نظم منطقی، مضمونی و محتوایی برخوردار است و مجموعه‌ای منسجم، معنادار و مسئله‌محور را شکل می‌دهد؛

▶ به دور از پیش‌داوری، غرض‌ورزی، تعصب و تصلب است.

منطق برنامه‌درسی تاریخ

گفتیم که تاریخ عبارت از دانش و درکی است از تجربیات مهم و سرنوشت‌ساز بشر در گذشته و فرایندی که به وسیله‌ی آن، فعالیت‌های انسان پیشین، گزینش، بررسی و تحلیل می‌شوند. بنابراین، تاریخ‌دانستان گذشته نیست، بلکه کوششی برای بازسازی و تفسیر عناصری از گذشته است که برای مورخان، جالب و با اهمیت تلقی می‌شوند.

درس تاریخ از زمان (گاه‌شماری)، نظم و ترتیب تاریخی (کرونولوژی)، تغییر و تداوم و علت و معلول، فهمی متناسب با سن و رشد ذهنی یادگیرندگان ارائه می‌دهد. آموزش تاریخ، دانش‌آموزان را قادر می‌سازد تا رویدادها و تحولات گذشته جامعه خود و سایر جوامع را بررسی و آثار و پیامدهای گوناگون آنها را ارزیابی کنند. آنان همچنین یاد می‌گیرند که نقش و میزان اثرگذاری شخصیت‌ها را در روند رخدادهای تاریخی

تحلیل کنند. دانش‌آموزان از طریق مواجهه با ابعاد و عناصری از تاریخ محلی، ملی و جهانی، فهم خود را از جامعه و کشور خویش و سایر جوامع و کشورها ارتقا می‌بخشند تا بتوانند جهانی را که در آن زندگی می‌کنند، بهتر بشناسند و هویت و موقعیت فردی و جمعی خویش را بهتر درک کنند.

دانش‌آموزان، با مطالعه رویدادهای گذشته، علاوه بر کسب دانش و درک مفاهیم تاریخی، استعدادها و مهارت‌های کاوشگریشان را شکوفا می‌سازند و اعتلا می‌بخشند و نیز یاد می‌گیرند که پرسش‌های مناسب طرح کنند، به جست‌وجوی شواهد و مدارک برخیزند و آنها را بسنجند و ارزیابی کنند، دلیل بیاورند و دیدگاه خود را وسعت بخشند و نیروی قضاوت خود را تقویت کنند.

دستیابی دانش‌آموزان به درکی منسجم و متعادل از تاریخ، علاوه بر اینکه آنان را در درک موقعیت و هویت فردی و جمعی‌شان یاری می‌دهد، باعث ایجاد اعتماد به نفس و مسئولیت‌پذیری در آنان نیز می‌شود. انس و آشنایی با موضوع‌های تاریخی، احساس همدلی عمیقی را در ذهن و ضمیر یادگیرندگان نسبت به انسان‌ها و تعاملات اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و اقتصادی‌شان با یکدیگر برمی‌انگیزد.

علاوه بر این، از آنجا که اغلب مدارک و متون تاریخی به زبان فارسی نگاشته شده، آموزش تاریخ، فرصت‌ها و ظرفیت‌های درخور توجهی در اختیار دانش‌آموزان قرار می‌دهد تا از رهگذر آشنایی با متون تاریخی، دانش و مهارت خود را در قلمرو زبان و ادب فارسی تقویت کنند و دریافت‌های خود از رویدادها و تحولات تاریخی، و به‌طور کلی تجربیات گذشته بشری، را با زبان معیار فارسی توصیف، تفسیر و تحریر کنند.

رویکرد

رویکرد، روح حاکم بر برنامه درسی و جهت‌گیری کلی آن را نشان می‌دهد و بالطبع در تمام اجزا و عناصر برنامه (هدف‌ها، محتوا، روش‌های یاددهی - یادگیری، شیوه‌های ارزشیابی پیشرفت تحصیلی و ویژگی‌ها و صلاحیت‌های حرفه‌ای مریبان) نمود و حضوری مؤثر دارد. رویکرد برنامه درسی تاریخ، در دوره متوسطه، برپایه هویت‌جویی (هویت‌یابی) تعریف شده است.

به نظر می‌رسد اساسی‌ترین دغدغه بشری در طول تاریخ، جست‌وجوی هویت و چیستی خود بوده است. انسان، با طرح پرسش از هویت، در پی آن بوده است که ضمن بازنمایی ویژگی‌ها، امتیازات و توانایی‌های خود، وجوه تمایزش را از دیگر هم‌نوعانش تبیین کند. تاریخ، بستر اساسی برای بروز و ظهور و استمرار و تحول هویت است؛ از این رو، علم تاریخ ابزار مناسبی برای شناخت آگاهانه هویت، به ویژه در بعد جمعی آن است. علمی که ادعای شناخت گذشته اجتماعی انسان را دارد، علم تاریخ است. معرفت تاریخی، به عنوان معرفتی که پیوند عمیقی با شناخت گذشته فردی و اجتماعی جامعه دارد، بخش مهمی از هویت و اصالت هر جامعه را صورت‌بندی می‌کند. علم تاریخ، هویت انسان‌ها را در معرض شناخت و سنجش قرار می‌دهد و هر چه این طومار در هم پیچیده بیشتر گشوده می‌شود، به همان اندازه هویت آدمیان نیز آشکارتر می‌شود. تا

انسان نداند که بوده، نمی‌تواند بداند کیست و تا موقعیت خود را فهم نکند و نداند چگونه به جایی که اکنون هست رسیده، قادر نخواهد بود بداند به کجا می‌رود.

از منظر این برنامه، هویت مقوله‌ای چند لایه و در عین حال در بردارنده عناصری ایستا و پویاست. لایه‌های زیرین هویت، ماهیتی جوهری دارند و حاوی مؤلفه‌هایی بنیادین و ثابت‌اند که در تاریخ، استمرار و تداوم می‌یابند، اما لایه‌های سطحی، خاصیتی پویا دارند؛ ناظر بر «بودن» و «شدن»‌اند و متأثر از شرایط و نیازهای زمانه متحول می‌شوند و در معرض بازتعریف و بازتولید قرار می‌گیرند. از این رو، هویت، دو مفهوم تداوم تاریخی و تحول تاریخی را بازتاب می‌دهد که اولی مؤلفه‌های جوهری را نمایندگی می‌کند و دومی ناظر بر مؤلفه‌های سیال و تحول‌یابنده است.

جهان‌بینی و مبانی فکری انسان‌ها لایه‌های زیرین هویت آنان را می‌سازد. زیرا جهان‌بینی و هستی‌شناسی یک اجتماع است که ابعاد متعدد زندگی اجتماعی از قبیل فرهنگ، سیاست و اقتصاد آن اجتماع را تعیین می‌بخشد، به آن جهت می‌دهد و یا دست‌کم بر آن تأثیر می‌گذارد. بنابراین از طریق توجه و اعتنا به این پایدارترین مؤلفه هویتی می‌توان گذشته ایرانیان را فهمید و موقعیت آنان را در مقاطع متفاوت تاریخی رصد کرد. به عبارت دیگر، رویکرد هویت‌جویی، به شناخت صحیح و عمیق گذشته رهنمون می‌شود.

رویکرد هویت‌جویی، پیوند وثیقی با رویکرد فرهنگی – تربیتی دارد. زیرا فرهنگ یا عناصر فرهنگی، در مقایسه با سایر وجوه زندگی اجتماعی، پیوستگی و همبستگی بیشتر و کامل‌تری با حوزه بینش و نگرش دارند. از این رو، در تاریخ ایران، عناصر فرهنگی نسبت به دیگر عناصر، دوام و پیوستگی محسوسی داشته‌اند.

الگوی هدف‌گذاری، انتخاب و سامان‌دهی محتوای آموزشی در درس تاریخ دوره دوم متوسطه، با تصریح و تأکید بر مؤلفه‌های هویتی و کارکرد تاریخی آنها، طراحی و تدوین می‌شود. این رویکرد، رسالت کتاب درسی و معلم را به انتقال مجموعه‌ای از اطلاعات جزئی و منفصل به شکلی پراکنده، نامنسجم و فاقد معنا محدود نمی‌کند و ضرورتی نمی‌بیند که بدون توجه به نیاز مخاطبان، توصیفی حداکثری از وقایع غالباً سیاسی – نظامی حسب زمان و وقوع، عرضه کند؛ بلکه می‌کوشد محتوا را به گونه‌ای هدفمند گزینش، طراحی و سامان‌دهی نماید که مجموعه‌ای منسجم و معنادار از توصیف و تحلیل (البته با رعایت نظم و توالی تاریخی) را تشکیل بدهد. این مجموعه، که ناظر بر مؤلفه‌های هویتی ایرانیان و نقش و کارکرد تاریخی آنها است. در واقع، شاکله محتوا باید در بردارنده روایتی جامع، متعادل و متوازن (حاوی تمامی جنبه و جهات تاریخی) از تاریخ ایران و اسلام با محوریت مفهوم هویت باشد. این روایت جامع باید مخاطب را، به شکلی هدفدار و روشمند، به مطالعه و تفکر در تاریخ، آن هم فراتر از زمان و مکان رسمی آموزش، ترغیب کند.

رویکرد هویت‌جویی، دانش‌آموز را عنصری فعال تلقی می‌کند که در سایه هدایت و راهنمایی‌های معلم و سرنخ‌هایی که محتوای آموزشی ارائه می‌دهد، به هویت تاریخی خود علاقه‌مند می‌شود و به جست‌وجوی

آن برمی‌خیزد. در این رویکرد، هدف از آموزش و محتوای ارزشیابی، سنجش میزان انباشتِ ذهن دانش‌آموز از نام‌ها، واژه‌ها، عبارت‌ها و سطرهای کتاب درسی نیست، بلکه ارزیابی کم و کیف علاقه و کوشش اوست.

در مجموع، ویژگی‌های این رویکرد را در چند نکته می‌توان خلاصه کرد:

- ۱ می‌خواهد به یک مسئله اساسی و نیاز مهم، یعنی موضوع هویت پاسخ دهد.
- ۲ موجب و مبنایی برای درک صحیح و عمیق تاریخ فراهم می‌آورد.
- ۳ در روند برنامه‌ریزی و توسعه فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی تأثیر شایان توجهی دارد.
- ۴ با رویکرد برنامه درسی ملی، هماهنگی و انطباق کامل دارد.

جدول شایستگی‌های درس تاریخ

شرح هدف	دوره تحصیلی
با کاوش در گذشته، جنبه‌هایی از میراث فرهنگی و تاریخی را در سطوح محلی و ملی، شناسایی و نسبت به آنها احساس تعلق و تعهد می‌کند.	دوم ابتدایی
مهارت‌های کاوشگری را، به منظور درک و فهم فرایند تکوین، تداوم و تحول زندگی اجتماعی در گذشته و تجزیه و تحلیل الگوها و روابط آن، به کار می‌گیرد.	اول متوسطه
از طریق بررسی و ارزیابی شواهد و مدارک، گذشته جوامع بشری و به ویژه تحولات تاریخ ایران، اسلام و جهان را تجزیه و تحلیل کند و از نتایج آن برای برقراری ارتباط میان گذشته، حال و آینده، درک و تعالی هویت و بسط تعامل میان فرهنگی بهره می‌گیرد.	دوم متوسطه

محتوای آموزشی موقعیت‌هایی را فراهم می‌آورد که دانش‌آموزان با استفاده از شواهد و مدارک، جنبه‌های کلیدی جوامع و فراز و فرود تمدن‌های کهن را با توجه به جامعه و تمدن ایرانی در عصر باستان، مطالعه و بررسی کنند و بتوانند:	شایستگی‌های درس تاریخ پایه دهم
<ul style="list-style-type: none"> ✓ مهارت‌های کاوشگری خود در تاریخ را بسط و ارتقا دهند و نگرش تاریخی خویش را تقویت نمایند. ✓ علل و پیامدهای رویدادهای سرنوشت‌ساز و فرایندهای تغییر و تداوم در ایران باستان را تجزیه و تحلیل کنند. ✓ تأثیر جوامع و تمدن‌های بشری در عصر باستان را، بر نگرش و عملکرد مردمان و جوامع پس از آن ارزیابی نمایند. 	

جدول شبکه مفهومی

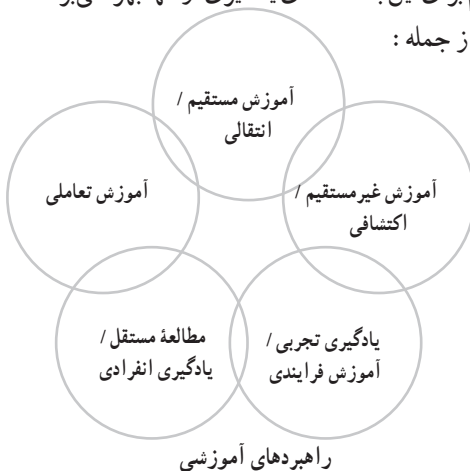
توسعه فهم از زمان و گاه‌شناسی به منظور بازنمایی و جانمایی مردم و رویدادها در یک نظم، ترتیب و توالی تاریخی مناسب؛ استفاده از نمودار خط زمان برای نشان دادن نظم تاریخی (ترتیب و توالی رویدادها، شخصیت‌ها و سلسله‌ها در عهد باستان)	زمان و گاه‌شناسی
توجه به زمینه‌ها، علل، و پیامدهای متعدد رویدادها و تحولات تاریخی	علت و معلول
دستیابی به درک مناسب از تغییر و تداوم، شامل آگاهی به عواملی که موجب و مانع تغییر شده‌اند.	تغییر و تداوم
جست‌وجو برای شناسایی، گردآوری و بررسی شواهد و مدارک تاریخی، شامل سنگ‌نوشته‌ها، گِل‌نوشته‌ها، نوشته‌ها، گزارش‌ها، اشیاء، آثار و بناهای باستانی	کاربست شواهد و مدارک
ارائه و بیان گزارشی از دریافت‌ها و استنباط‌ها با به کارگیری تکنولوژی اطلاعات و ارتباطات	ترکیب، ارتباط و ارائه

راهنماهای یاددهی - یادگیری

راهنماهای یادگیری یکی از عناصر اصلی برنامه درسی محسوب می‌شوند. در برنامه‌های درسی، بر پایه هدف‌های مورد نظر، راهنماهای یاددهی - یادگیری مناسب انتخاب و به کار گرفته می‌شوند. در واقع این راهنماهای آموزشی هستند که رویکرد معلم را در دستیابی به هدف‌های یادگیری معین می‌کنند. به عبارت دیگر، راهنماها مجموعه‌ای از روش‌های آموزشی‌اند که معلم برای نیل به هدف‌های یادگیری از آنها بهره می‌برد.

راهنماهای آموزشی به چند گونه قابل تقسیم‌اند؛ از جمله:

- راهنماهای آموزشی مستقیم (انتقالی)
- راهنماهای آموزشی غیرمستقیم (اکتشافی)
- راهنماهای آموزشی تعاملی
- راهنماهای آموزشی فرایندی
- راهنماهای مطالعه مستقل

راهنماهای آموزشی

هر یک از این راهبردها مجموعه‌ای از روش‌های آموزشی را شامل می‌شوند. برای نمونه، راهبرد آموزشی غیرمستقیم شامل روش‌های آموزشی حل مسئله، مطالعه موردی، کاوشگری، مفهوم‌سازی و... می‌شود. در ادامه چند نمونه از روش‌های متناسب درس تاریخ عرضه می‌شوند.

روش تدریس مبتنی بر پیش‌سازمان‌دهنده

در این روش یادگیرنده ترغیب می‌شود به اینکه میان دانش جدید خود با دانش قبلی‌اش ارتباط برقرار کند. در این فرایند معلم با سازمان‌دهی دقیق مواد آموزشی و تجربه‌های یادگیری، زمینه‌ای فراهم می‌آورد برای اینکه دانش یادگیرنده صورت معناداری پیدا کند. آزویل در کتاب «روان‌شناسی تربیتی از دیدگاه شناختی» تأکید می‌کند که در این روش سه هدف دنبال می‌شود:

- تدارک چارچوب نظری یا مفهومی برای یادگیری‌های آتی؛
  - ایجاد ارتباط میان گنجینه اطلاعات کنونی و اطلاعات حاصل از یادگیری‌های جدید؛
  - ایجاد پلی بین ساخت شناختی پیشین و ساخت شناختی در حال ظهور.
- «پیش‌سازمان‌دهنده» خلاصه‌ای از اطلاعات کلامی یا تصویری است که از محتوای مورد نظر دیدی کلی ارائه می‌کند و مبین مفاهیم عمده‌ای است که در واقع چتری برای یادگیری مفاهیم جدید محسوب می‌شوند. در واقع پیش‌سازمان‌دهنده به مثابه «داربستی» عمل می‌کند که اطلاعات تفصیلی را می‌توان به آن ارتباط داد یا وصل کرد.
- معلم با استفاده از این روش مطالب جدید را با مطالب آموخته شده قبلی پیوند می‌دهد.

مراحل تدریس

۱- ارائه پیش‌سازمان‌دهنده

مثال: معلم تاریخ قصد دارد مطالبی درباره جنگ عراق و کویت ارائه دهد. ابتدا به موضوع‌ها و دلالتی که معمولاً به جنگ بین دو کشور (در حالت عمومی) منجر می‌شوند، اشاره می‌کند؛ مانند: ایدئولوژی، سرزمین، دسترسی به راه‌های تجاری و... سپس از دانش‌آموزان می‌خواهد که بگویند چه علل و عواملی باعث جنگ میان عراق و کویت شد.

۲- ارائه مطالب درسی جدید

در این مرحله، مطالب درسی جدید به شیوه سخنرانی، بحث، فیلم و... ارائه می‌شوند. استفاده از این شیوه موجب می‌شود، ساخت شناختی دانش‌آموز به مفاهیمی که از قبل آموخته بوده است، پیوند بخورد و براساس آن یادگیری معناداری شکل بگیرد.

۳- تحکیم سازمان شناخت

معلم در فرایند یاددهی - یادگیری، به منظور تثبیت آموزش، مثال‌ها و نمونه‌های متنوعی ارائه می‌کند. در واقع سعی می‌کند ارتباط مفاهیم جدید را با زمینه شناختی دانش‌آموزان تقویت و تثبیت کند.

انواع پیش‌سازمان‌دهنده

- توضیحی: وقتی مفهوم اساسی بسیار انتزاعی است و نمی‌توان به راحتی آن را با دانسته‌های قبلی دانش‌آموزان پیوند زد، از این نوع سازمان‌دهنده استفاده می‌شود. در واقع این دسته از سازمان‌دهنده‌ها برای مطالب ناآشنا داربست ذهنی مناسبی ایجاد می‌کنند.
- مقایسه‌ای: از این روش وقتی استفاده می‌شود که مفهوم برای دانش‌آموز نسبتاً آشنا باشد. در این

صورت دانش‌آموز بین مفاهیم جدید و مفاهیمی که قبلاً آموخته است، ارتباط برقرار می‌کند. در این فرایند از دانش‌آموزان خواسته می‌شود تا نحوه ارتباط بین مطالب جدید و پیش‌سازمان‌دهنده را بیان کنند، مثال‌های بیشتری ارائه دهند و مطالب اساسی درس را در قالب تفکر خود بیان کنند.

محاسن الگوی پیش‌سازمان‌دهنده

- ۱ جریان یادگیری را بهبود می‌بخشد.
- ۲ یادگیری را معنادار می‌سازد.
- ۳ قابلیت یادگیرنده را برای یادگیری افزایش می‌دهد.
- ۴ یادگیری مطالب ناآشنا را تسهیل می‌کند.
- ۵ روابط میان مفاهیم اساسی درسی را مشخص می‌سازد.

روش تدریس مثبتی بر کاوشگری

در این روش، تدریس با ارائه یک مفهوم نسبتاً پیچیده آغاز می‌شود و دانش‌آموزان، ضمن استفاده از راهبردهای تفکر و همفکری با یکدیگر، موفق به درک آن مفهوم می‌شوند. روش تدریس کاوشگری فرایندی تعاملی است. یعنی معلم و دانش‌آموز طی آن به همکاری و هم‌اندیشی با هم می‌پردازند و معلم به صورت کنترل شده این فرایند را هدایت می‌کند.

مراحل تدریس

- ۱ مواجه ساختن دانش‌آموزان با مسئله؛
  - ۲ برانگیختن و هدایت دانش‌آموزان برای گردآوری اطلاعات مناسب؛
  - ۳ به کار بستن اطلاعات گردآوری شده؛
  - ۴ تحلیل داده‌ها و قاعده‌سازی؛
  - ۵ بازیابی فرایند کاوشگری و اصلاح نتایج به دست آمده.
- از طریق کاوشگری دانش‌آموزان یاد می‌گیرند دقیق باشند، موقعیت‌ها را تحلیل و تفسیر کنند، در جست‌وجوی یافتن زیرساخت‌های فکری باشند و موفقیت‌های خود را احساس کنند. در این روش محتوا در اختیار دانش‌آموزان قرار نمی‌گیرد، بلکه دانش‌آموزان خود تولیدکننده محتوا هستند. علاوه بر این، نتایجی که دانش‌آموزان اعلام می‌کنند، قطعی نیست و موقتی تلقی می‌شود و لازم است دانش‌آموزان بدانند که ممکن است نتایج اصلاح شوند.
- نقش معلم در پرورش مهارت‌های مربوط به هر یک از گام‌های یاد شده اهمیت دارد. لازم است معلم در ذهن فراگیرندگان نگرش مثبتی نسبت به یادگیری ایجاد کند، فضایی که معلم برای یادگیری ایجاد می‌کند، در

شکل‌گیری نگرش آنان نسبت به یادگیری نقشی اساسی دارد. این فضا باید به گونه‌ای باشد که فراگیرندگان را به تفکر مستقل، اشتیاق به یادگیری و احترام به دیگران برانگیزد.

روش تدریس مبتنی بر بحث گروهی

- این روش تدریس نیز از دسته روش‌های تدریس «دانش‌آموز محور» و در پی تحقق هدف‌های زیر است :
- آماده‌سازی دانش‌آموزان برای مشارکت در فرایند یادگیری؛
  - ایجاد انگیزش در دانش‌آموزان؛
  - ترغیب دانش‌آموزان به تحلیل انتقادی مفاهیم، مهارت‌ها و نگرش‌ها؛
  - ترغیب دانش‌آموزان به منظور ارائه راه حل‌های خلاقانه برای مسائل؛
  - پرورش مهارت‌های همکاری و همفکری.

انواع بحث‌های گروهی

در این نوع بحث، معمولاً معلم به عنوان رهبر گروه برگزیده می‌شود. گاهی یکی از اعضای شرکت‌کننده در بحث، رهبر گروه می‌شود. در برخی موارد امکان دارد گروه بدون رهبر مشخصی اداره شود. گاه نیز در فرایند کار، رهبری برای گروه انتخاب می‌شود. معمولاً گروه بدون رهبر نمی‌تواند تکالیف ارائه شده را به خوبی هدایت کند.

برخی مسئولیت‌های رهبر گروه عبارت‌اند از است :

- مدیریت جلسه که شامل تدارک امکانات لازم برای بحث، تقسیم زمان، کنترل وقت، جمع‌بندی بحث و... است.
- بیان هدف و روند بحث که شامل توضیح درباره‌ی آغاز، ادامه و پایان بحث است.
- آغاز بحث و تلاش برای حفظ انگیزه طی بحث که شامل جهت دادن به جریان بحث و حفظ آن در ارتباط با هدف بحث است.
- ترغیب اعضا به کار و گفت‌وگو، و کنترل رفتار آنان که شامل ایجاد تعادل برای مشارکت افراد در بحث است.
- نتیجه‌گیری از بحث که شامل نتیجه‌گیری از مطالب ارائه شده و گزارش کار ارائه شده است.

تعداد افراد گروه

مطلوب‌ترین تعداد برای بحث بین سه تا هفت نفر است. در صورتی که تعداد بیشتر از این باشد، ممکن است افراد کم حرف به صحبت کردن رغبت نشان ندهند و علاوه بر آن، کیفیت بحث پایین می‌آید.

مراحل تدریس

- ۱- انتخاب موضوع بحث: در انتخاب موضوع بحث باید این معیار را در نظر بگیریم که موضوع به تحلیل و بررسی نیاز داشته باشد و بتوان درباره ویژگی‌های متفاوت آن بحث کرد؛ به گونه‌ای که از طریق این بحث، سطح درک و فهم دانش‌آموزان نسبت به آن موضوع افزایش پیدا کند.
- ۲- یافتن زمینه مشترک و تقویت آن برای بحث: معمولاً این زمینه مشترک با یک مطلب خواندنی ایجاد می‌شود، ولی علاوه بر این می‌توان از ابزارها یا رسانه‌های دیگری نظیر برنامه‌های تلویزیون، فیلم آموزشی، گردش علمی و... استفاده کرد.
- ۳- بیان هدف بحث: در این مرحله می‌کوشیم هدف بحث برای دانش‌آموزان مشخص و براساس آن فعالیت گروه‌ها تنظیم شود. بیان هدف و نوشتن آن روی تخته کلاس از انحراف فرایند بحث پیشگیری می‌کند، جریان بحث را آسان می‌سازد و بحث‌ها سامان یافته‌تر ادامه می‌یابند.
- ۴- تنظیم آرایش کلاس: در این مرحله با جابه‌جا کردن دانش‌آموزان، صندلی‌ها را به گونه‌ای آرایش می‌دهیم که دانش‌آموزان با یکدیگر تعامل بهتری داشته باشند.
- ۵- هدایت و کنترل جریان بحث: در این مرحله تلاش می‌کنیم وارد جریان بحث شویم و از گفته‌ها و بحث‌های دانش‌آموزان یادداشت‌برداری کنیم. لازم است زمان‌بندی بحث را کنترل کنیم و در فرایند بحث در کنار گروه‌ها قرار بگیریم تا به سؤالات احتمالی آنها جواب دهیم و اگر لازم باشد، با طرح سؤال مناسب به هدایت بحث بپردازیم.

روش تدریس پرسش و پاسخ

این روش به روش «سقراطی» معروف است. در این روش، سقراط نخست اندیشه‌ای را رویاروی دیگران قرار نمی‌داد، بلکه می‌کوشید عقیده و دانش کسانی را که با آنان در حال گفت‌وگوست، بسنجد و با نشان دادن نادرستی آنها به خودشان، آنان را به اندیشیدن و جست‌وجو برانگیزد.

در این روش معلم شاگردان را به تفکر درباره مفهومی جدید یا بیان مطلبی تشویق می‌کند و ضمن جلب توجه آنان به مطلب یا درس جدید و تدریس آن، مستقیماً مطالبی را بیان نمی‌کند. بلکه با طرح سؤال‌های منظم، فعالیت ذهنی دانش‌آموزان را در مسیر مطالب و مفاهیم جدید راهبری می‌کند تا به این ترتیب خود آنان به کشف مفاهیم جدید توفیق یابند. این روش برای مرور مطالبی که قبلاً آموخته شده‌اند، ارزشیابی میزان درکی که شاگردان از مفهوم درس دارند، و نیز پرورش قدرت تفکر آنان بسیار مؤثر است.

در کلاس‌های پرجمعیت، معلم باید ترتیبی اتخاذ کند که همه شاگردان در جریان فعالیت‌های آموزشی قرار گیرند و فعالانه به اندیشیدن و پرسیدن وادار شوند.

هدف اساسی از کاربرد این روش تحریک تفکر، استعدادها، توانایی‌ها و علاقه‌ها، تقویت قدرت استدلال، سنجش و داوری، استفاده از تجربه‌ها و معلومات قبلی، و بالاخره ایجاد احساس اعتماد به نفس در دانش‌آموزان است.

مراحل تدریس

۱- بیان و شرح هدف

هدف درس، به منظور درک بهتر دانش‌آموزان، شرح داده می‌شود. هدف را باید با استفاده از واژه‌های ساده و عاری از ابهام توضیح داد تا جلوی تفسیرهای مختلف از آن گرفته شود.

۲- پرسش و پاسخ

تلاش می‌شود با پرسش‌های مداوم، دانش‌آموزان به دادن پاسخ‌های مناسب وادار شوند. تذکر این نکته ضروری است که نباید همه پرسش‌ها را معلم مطرح کند، بلکه دانش‌آموزان نیز باید به پرسیدن ترغیب شوند.

۳- جمع‌بندی و سازمان‌دهی پایانی

آموخته‌های دانش‌آموزان از رهگذر پرسش و پاسخ جمع‌بندی و نتیجه بحث معلوم می‌شود.

روش تدریس مبتنی بر همیاری (یادگیری مشارکتی)

یادگیری از طریق همیاری راهبردی است که دانش‌آموزان را در قالب گروه‌های منسجم و پایدار برای کار و تعامل با یکدیگر برمی‌انگیزد. کار گروهی بخش اصلی تحقق هدف‌های یادگیری در کلاس‌های درس است. یادگیری از این طریق مسئولیت‌پذیری شخصی را در میان تعاملات گروهی پرورش می‌دهد. معلم از نقش دانای کل خارج می‌شود و نقش تسهیل‌کننده یادگیری را بر عهده می‌گیرد. در این روش، دانش‌آموزان به صورت گروهی یاد می‌گیرند. ولی پیشرفتشان به صورت انفرادی سنجیده می‌شود. تعداد اعضای گروه در کلاس درس می‌تواند بین چهار تا هشت نفر تغییر کند.

یادگیری از این طریق، کلاس درسی با ماهیت اجتماعی ایجاد می‌کند که در آن، دانش‌آموزان به هم‌بستگی‌هایی دست می‌یابند که در اثر آن قادر به دنبال کردن هدف مشترکی می‌شوند. اغلب اعضای گروه در این مورد که دیگر اعضا، محتوای درس‌ها را فراگیرند، احساس مسئولیت از خود نشان می‌دهند. کار گروه زمانی خاتمه می‌یابد که همه اعضای گروه بر محتوای درس تسلط پیدا کنند. به علاوه، زمانی که اعضای گروه نسبت به یادگیری احساس مسئولیت می‌کنند و می‌کوشند مطالب را به یکدیگر بیاموزند، یادگیری انفرادی اتفاق می‌افتد.

یادگیری به این شیوه، مهارت برقراری ارتباط را در دانش‌آموزان افزایش می‌دهد. البته میزان اثرگذاری آن بستگی زیادی به مهارت‌های زیر دارد:

■ تعبیر و تفسیر واژگان و جمله‌ها به منظور درک و فهم بهتر؛

- ارائه و دریافت بازخورد؛
- دادن فرصت به دیگران برای بیان ایده‌ها؛
- خودداری از اجبار اعضای گروه به پذیرش یک نظر.

روش‌های یادگیری از طریق همیاری

۱ گروه‌های دانش‌آموزی با تقسیم موفقیت^۱: در این روش، هر گروه یادگیری را چهار تاشش نفر با توانایی‌های متفاوت از نظر کارایی تشکیل می‌دهد. به عبارت دیگر، در هر گروه یادگیری یک دانش‌آموز موفق، دو، سه یا چهار دانش‌آموز متوسط و یک دانش‌آموز ضعیف قرار داده می‌شود. پس از گروه‌بندی، دانش‌آموزان ترغیب می‌شوند که به یکدیگر در یادگیری کمک کنند. در پایان کار معلم از دانش‌آموزان سنجش انفرادی به عمل می‌آورد.

۲ گروه بازی – مسابقه^۲: این روش شباهت زیادی به روش قبلی دارد، با این تفاوت که آزمون به جای پایان مطالعه در حین فعالیت به عمل می‌آید. برای دانش‌آموزان فعالیت‌ها یا بازی‌هایی طراحی می‌شوند و دانش‌آموزان در فرایند انجام آن از یکدیگر سؤال می‌کنند. اگر دانش‌آموزی از یک گروه نتواند به سؤالی پاسخ دهد، دانش‌آموز دیگری کوشش می‌کند پاسخ آن را بگوید.

۳ باهم آموزی: در این روش از دانش‌آموزان خواسته می‌شود، با همکاری اعضای گروه به تولید محصولی مشترک دست بزنند. برای مثال، روزنامه دیواری، یک پوستر یا... تهیه کنند. در این روش کار گروه مورد ارزشیابی قرار می‌گیرد.

۴ یادگیری انفرادی مبتنی بر کمک گروه^۳: نخست گروه‌هایی با توانایی‌های متفاوت از دانش‌آموزان تشکیل می‌شوند. معمولاً تعداد اعضای هر گروه چهار نفر است. گروهی که پس از پایان کار یا مطالعه، عملکرد مطلوبی داشته باشد، امتیاز می‌گیرد. در این روش برخلاف سایر روش‌ها، یادگیری از طریق همیاری با یادگیری انفرادی تلفیق می‌شود.

کنترل کار یادگیری اعضا با استفاده از برگه پاسخ‌نامه آنها انجام می‌شود و در صورت وجود مشکل برای حل آن اقدام می‌کنند. آزمونی که به منظور سنجش یادگیری هر مبحث به عمل می‌آید، به صورت انفرادی است. در این روش هر عضو گروه مسئولیت کنترل فعالیت‌ها و هدایت فرایند پیشرفت یادگیری را بر عهده دارد و بیشتر وقت کلاس به ارائه محتوا از سوی گروه‌های کوچک دانش‌آموزان تخصیص داده می‌شود.

۵ روش جورجین: در این روش دانش‌آموزان به گروه‌های شش نفری تقسیم می‌شوند. سپس به هر عضو از اعضای گروه مقدار معینی از محتوا/ متن درس داده می‌شود. اعضای گروه متن دریافتی را

۱_Student team – achievement division(STAD)

۲_Team–game tournament(TGT)

۳_Individually learning – based team assistance(ILBTA)

به صورت انفرادی مطالعه می کنند. سپس افرادی که محتوا / متن یکسانی در اختیار داشته اند، با هم جمع می شوند و یک گروه تخصصی تشکیل می دهند.

در گروه تخصصی افراد راهکارهای گوناگون تدریس متن را بررسی می کنند و پس از یافتن راهکاری اثربخش به گروه اصلی برمی گردند. در گروه اصلی، هر عضو یافته هایش را به سایرین ارائه می دهد. اعضا به اظهارات هم گروه های خود به دقت گوش می دهند و برای دریافت اطلاعات تلاش می کنند. در پایان کار، اعضا با توافق یکدیگر از موضوع ها و مباحث مطرح شده نتیجه گیری می کنند.

۶ پژوهش گروهی^۱: در این روش دانش آموزان در گروه های کوچک با استفاده از روش های پژوهش مشارکتی و بحث های گروهی به فعالیت می پردازند. دانش آموزان به گروه های دو تا شش نفره تقسیم می شوند و هر گروه موظف است، موضوعی را برای پژوهش انتخاب کند. پس از انتخاب موضوع پژوهش، هر یک از اعضای گروه بخشی از پژوهش را بر عهده می گیرد و در پایان کار پژوهش، گروه ها یافته هایشان را به دانش آموزان کلاس عرضه می کنند.

فصل اوّل

تاریخ شناسی؛ کاوش در گذشته

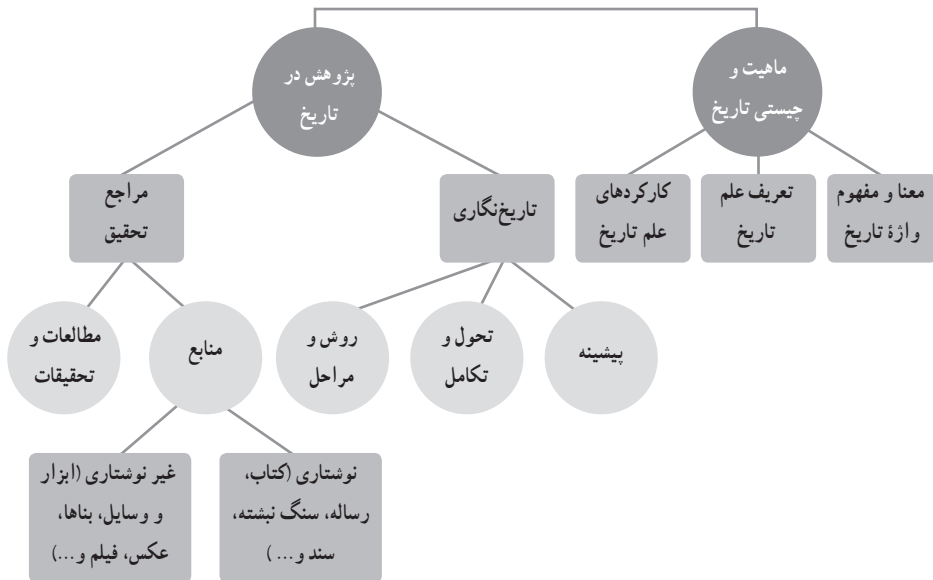
تاریخ و تاریخ‌نگاری

درس ۱

الف) منطق طراحی و تدوین درس

بررسی هر علم، پیش از هر چیز، مستلزم روشن شدن دو امر است: یک، تعیین حدود و ثغور آن نسبت به دیگر علوم و به عبارت دیگر ارائه تعریفی از آن علم. دو، بیان روش پژوهش در آن علم. با توجه به این ضرورت، در درس اول، نخست به توضیح چستی تاریخ و ویژگی‌های رویدادهای تاریخی و کارکرد و فواید آنها پرداخته‌ایم و سپس موضوع تاریخ‌نگاری، پیشینه آن، تاریخ‌نگاری مدرن و مراحل پژوهش در تاریخ را با تکیه بر معرفی منابع دست اول و دوم توضیح داده‌ایم. این درس، با تکیه بر مؤلفه‌های فوق، برای درس‌های بعدی، به ویژه درس چهارم به بعد، شالوده‌ای نسبتاً منسجم و علمی جهت فعالیت‌های معلمان و دانش‌آموزان به وجود می‌آورد. طرح مسئله کاشگری و تأکید بر آن در این درس، به دلیل ضرورت و اهمیت فوق‌العاده التزام به این رویکرد در همه علوم به ویژه علم تاریخ است. این درس دانش‌آموزان را تا حدودی به موضوعاتی مانند چستی تاریخ و فواید و کارکرد آن و شیوه‌های پژوهش در تاریخ حساس می‌کند و با ارائه نکات و راهکارهایی، به آنها یاد می‌دهد که در این موضوعات به چه شیوه‌ای بیندیشند و دانسته‌های خود را در محدوده‌ای کوچک چگونه به کار بندند.

شبکه مفهومی درس ۱ (تاریخ و تاریخ‌نگاری)

هدف‌های درس ۱ (تاریخ و تاریخ‌نگاری)

هدف کلی: آشنایی با چیستی تاریخ، معرفت تاریخی، شیوه‌های پژوهش در تاریخ و فواید و کارکردهای آن.

هدف‌های جزئی:

- شناخت مفهوم تاریخ؛
- درکی جامع و دقیق از معرفت تاریخی (تعریف علم تاریخ)؛
- شناخت مراحل پژوهش در تاریخ؛
- شناسایی منابع و مآخذ پژوهش در تاریخ؛
- دسته‌بندی منابع و مآخذ پژوهش در تاریخ و تشخیص و تبیین تفاوت‌های آنها؛
- درک ارزش، اهمیت و کارکردهای مطالعه تاریخ.

انتظارات عملکردی درس ۱ (تاریخ و تاریخ‌نگاری)

انتظار می‌رود دانش‌آموزان در پایان این درس بتوانند:

- معانی و مفاهیم گوناگون تاریخ را بیان کنند و برای هر کدام مثالی بیاورند؛
- تعریفی جامع و علمی از علم تاریخ ارائه نمایند؛
- پیشینه و خاستگاه تاریخ‌نگاری را، با معرفی نمونه‌هایی از کهن‌ترین متون تاریخی، بیان کنند؛
- مراحل پژوهش تاریخی را بیان کنند و ویژگی‌های هر مرحله را توضیح دهند؛
- منابع و مآخذ پژوهش تاریخ را شناسایی و دسته‌بندی کنند؛
- منابع و مطالعات را در یک پژوهش تاریخی از یکدیگر تشخیص دهند؛
- تفاوت وقایع نگاری را با تاریخ‌نگاری نوین شرح دهند و مقایسه کنند؛
- یک موضوع تاریخی را انتخاب و پرسش‌های تحقیق آن را طرح کنند؛
- یک موضوع تاریخی را انتخاب و یک بند درباره آن یادداشت برداری (فیش برداری) نمایند؛
- نقش و اهمیت مطالعه تاریخ را در تقویت حسن میهن‌دوستی و تحکیم هویت ملی توضیح دهند؛
- کارکرد و تأثیر مطالعه تاریخ را در کمک به شناخت زمان حال و درک مسائل و چالش‌های موجود شرح دهند.

(ب) ایده‌های کلیدی

مفاهیم	موضوعات
زمان، گاه‌شماری و مکان	قلمرو زمانی هزارهٔ دوم پیش از میلاد (از سنگ پالمو تا تحولات تاریخ‌نگاری عصر حاضر) ایران، یونان، مصر، اروپا
تغییر و تداوم	تاریخ‌نگاری سنتی، تاریخ‌نگاری مدرن
کاربست شواهد و مدارک	تصاویر درس : سنگ پالمو، سردیس هرودت، تاریخ هرودت، سکهٔ اشکانی، منشور کورش، طاق‌بستان، تخت‌جمشید، شاه‌چراغ و برخی دیگر آثار باستانی سنگ نوشتهٔ بیستون آیهٔ ۱۷۶ سوره اعراف کلام امام علی <small>علیه السلام</small> در نهج البلاغه فیش تحقیق
ارتباط و ارائه	شناسایی و معرفی اولیه منابع دست اول و دوم ارائهٔ برخی موضوعات تاریخی به عنوان موضوع پژوهش ارائهٔ معانی متفاوت تاریخ مهارت فیش‌برداری از منابع ترسیم نمودار مراحل پژوهش تاریخی

(پ) توصیه‌های تدریس

۱- آماده کنید

برای شروع درس بهتر است سؤال تیتراژ صفحهٔ ۲ کتاب، یعنی «تاریخ چیست؟» را روی تابلوی کلاس بنویسید و از دانش‌آموزان دعوت کنید پرسش‌های خود را بیان کنند. برای تشویق آنان، پاسخ‌های شاخص را عیناً بر روی تخته بنویسید و باز برای تشویق بیشتر آنان جهت مشارکت در بحث، نام کوچک آنان را در کنار پاسخ‌هایشان درج کنید. سپس با فراهم شدن فضای ذهنی دانش‌آموزان جهت دریافت علمی پاسخ این سؤال، معانی و مفاهیم تاریخ را به‌طور دقیق توضیح دهید و از دانش‌آموزان بخواهید پاسخ شما را با پاسخ‌های خود مقایسه کنند. این کار، استعداد ارزیابی، مقایسه و تجزیه و تحلیل را در وجود آنان شکوفا و تقویت می‌کند. سپس فعالیت ۱ کتاب را انجام دهید. توجه داشته باشید برای عمق بخشیدن به درک

دانش‌آموزان از مفاهیم این بخش، فعالیت‌ها را خودتان به تنهایی رهبری و هدایت کنید، اما مسئولیت انجام دادن آن بر عهده دانش‌آموزان است. برای تفهیم بهتر این بخش، فعالیت دیگری مانند نمونه زیر را طراحی کنید و آن را در کلاس نمایش دهید. سپس از دانش‌آموزان بخواهید مطالب مندرج در جدول زیر را مطالعه کنند و به این پرسش پاسخ دهند که هر یک از گزاره‌ها با کدام یک از مفاهیم تاریخ مرتبط است. دانش‌آموزان پاسخ خود را با ذکر شماره موضوع بیان کنند و یا در ستون خالی بنویسند.

شماره مفهوم	تاریخ به مفهوم تعیین وقت یک رویداد (۳)	تاریخ به مفهوم حوادث گذشته (۲)	تاریخ به مفهوم علم تاریخ (۱)
			«شی هوانگ تی» در سال ۲۶۴ قبل از میلاد به تخت نشست.
			در دوره اشکانیان جنگ‌های متعددی روی داد.
			تاریخ آشور، رُز حوادث و کشتارهای بی‌رحمانه است.
			تاریخ دارای روش‌ها و الگوهای خاص در بررسی وقایع گذشته است.
			تاریخ به دنبال کشف علل و عوامل ظهور حوادث رویدادهاست.
			«کنفرانس بین‌المللی سلجوقیان» در دهم و یازدهم آبان ماه ۱۳۹۱ در تهران برگزار شد.
			توجه: به هنگام نمایش جدول، پاسخ‌ها را درج نکنید و این کار را به عهده دانش‌آموزان بگذارید.

از دانش‌آموزان بخواهید برای پاسخ خود دلیل بیاورند. این امر سبب می‌شود دانش‌آموزان بیندیشند و به خود و هم‌کلاسی‌هایشان در فهم درست مطالب یاری برسانند و سپس آنچه را که دریافته‌اند با دیگران در میان بگذارند.^۱ تشویق دانش‌آموزان به شرح و بسط دادن پاسخ‌ها سبب می‌شود مفاهیم به نحو عمیق‌تری درک و دریافت‌های دانش‌آموزان به مرور اصلاح شوند. به اندیشه‌ها و پاسخ‌های دانش‌آموزان احترام بگذارید. این کار سبب ایجاد احساس امنیت می‌شود و به علاوه آنان می‌آموزند که به عقاید و نظرات دیگران احترام بگذارند.

۲- آموزش دهید

سپس ویژگی‌های رویدادهای تاریخی را برشمارید و بر روی تابلو بنویسید. برای تبیین و تفهیم این امر سعی کنید از نمونه‌ای دقیق و روشن استفاده کنید. به عنوان مثال اگر نوشته‌اید: «ویژگی‌های رویدادهای تاریخی

۱- در اصطلاح این سه گام، مشهور به «سه گام بیندیش»، «یاری کن»، «سهیم کن» است. نگاه کنید به: مجد، مصطفی، آموزش تاریخ رویکردها و چالش‌ها، تهران، رسانش نوین، ۱۳۹۱، ص ۲۵.

آن است که دور از دسترس، غیر قابل مشاهده و غیر قابل تجربه باشد و مجزا و مستقل نباشد»، نمونه یا نمونه‌های دقیقی برای آن آماده کنید و به صورت اسلاید یا به طور شفاهی ارائه کنید.

مطلب پیشنهادی: جنگ حران در سال ۵۳ قبل از میلاد بین ایران و روم روی داد.

ما هرگز نمی‌توانیم این جنگ را به طور مستقیم و بی‌واسطه، درک، تجربه و مشاهده کنیم، زیرا حادثه‌ای است که بیش از ۲۰۷۰ سال پیش روی داده است و دیگر قابل تکرار نیست. از سویی، این جنگ بر اثر علل و عواملی که ناشی از توسعه طلبی‌های ارضی رومیان بود، به وقوع پیوست و آثار و نتایجی را در پی داشت. در ادامه درس، از دانش‌آموزان بخواهید نمونه‌های دیگری بیان کنند. در واقع این سؤال و سؤالاتی نظیر آن یک ارزشیابی مستمر در جریان تکوین مراحل تدریس است و شما را به درک مفاهیم درس از جانب دانش‌آموزان مطمئن می‌سازد.

دانستنی‌های معلم

تاریخ چیست؟

والش^۱ علم تاریخ را «بازگو کردن کلیه اعمال گذشته انسان دانسته به گونه‌ای که نه تنها در جریان وقایع قرار می‌گیریم، بلکه علت وقوع حوادث را نیز باز می‌شناسیم»^۲. کار^۳ نیز با کمی تسامح و تفاوت، علم تاریخ را علم شناخت و تفسیر گذشته انسان‌ها در پرتو حال می‌داند.^۴ واژه یونانی historia چندین معنا دارد؛ مهم‌ترین آنها «پژوهش» است و معانی دیگری چون «دانش»، «علم»، «معرفت»، «گزارش»، «روایت» و «تاریخ رویدادها» نیز دارد. خود این واژه یونانی ریشه در historein داشت و به معنای «پژوهش» و «کشف» است.^۵

در بخش پیشینه تاریخ‌نگاری، بحث را با این سؤال شروع کنید: تاریخ‌نگاری مکتوب از چه زمانی آغاز شد؟ سپس با محوریت موضوع پیدایش خط و آغاز دوره تاریخی، بپرسید: چرا اولین متن‌های تاریخی بر روی سنگ‌ها نوشته شده است؟ پاسخ‌ها را بررسی و دانش‌آموزان را راهنمایی کنید. از دانش‌آموزان

۱- W.H. Walsh

۲- والش. دلبلو. اج.، مقدمه‌ای بر فلسفه تاریخ، ترجمه ضیاء‌الدین علایی طباطبایی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۳، ص ۲۵.

۳- E.H. Carr

۴- کار. ای. اج.، تاریخ چیست، ترجمه حسن کامشاد، چاپ سوم، تهران، خوارزمی، ۱۳۵۱، ص ۴۴؛ مفتخری، حسین، مبانی علم تاریخ، تهران، سمت، ۱۳۹۲، ص ۱۳.

۵- احمدی، بابک، رساله تاریخ (جستاری در هرمنوتیک تاریخ)، تهران، مرکز، ۱۳۷۸، ص ۳.

بخواهید دیدگاه خود را در مورد سنگ پالمو و کتیبه بیستون مطرح کنید. مستند ویدئویی از کتیبه بیستون در کلاس نمایش دهید. سپس از یکی از دانش‌آموزان بخواهید بند ۱۲ و ۱۳ کتیبه بیستون (صفحه ۳ کتاب) را بخواند. حال از آنها بپرسید کدام مفهوم از واژه تاریخ را از آن استنباط می‌کنند. این سؤال به جهت استفاده مستقیم از شواهد و منابع اصلی، کلیدی و مهم است. سپس درباره درستی یا نادرستی جواب‌های دانش‌آموزان و دلایل آن با آنها گفت‌وگو کنید.

دانستنی‌های معلم

تاریخ‌نگاری، به مفهوم علمی خود، مرهون سه چهره پیشگام و نام آشنا است.^۱ هرودوت^۲، توسیدید^۳ و هلانیکوس^۴.

هرودوت (۴۸۵ ق.م - ۴۲۵ ق.م) معاصر دانشمندانی چون سقراط (فیلسوف مشهور یونانی) و سوفوکل^۵ (شاعر و نویسنده) و فیدياس^۶ (پیکرتراش مشهور یونانی) است. او کوشیده است واقعیت‌های تاریخی عصر خود را مورد بررسی قرار دهد و در این راستا تمام تلاش خود را صرف بررسی جنگ‌های ایران و یونان کرده است. نوشته‌های او بسیار حائز اهمیت است. اما با وجود سفرهای گوناگونی که به غرب و شرق و آفریقا و آسیا کرد، تصور روشنی از وحدت انسان‌ها و برابری آنها نداشت و از نظر او انسانیت در دو اردوی یونانیان و بربرها خلاصه می‌شد^۷ و البته این نوع تقسیم‌بندی انسان‌ها در آن عهد در همه جا رواج داشت و مختص یونان نبود.

در ادامه درس، روند تاریخ‌نگاری را تا قرن نوزدهم با دقت بیشتری بررسی و تبیین کنید. از دانش‌آموزان بخواهید به این پرسش بنیادی پاسخ دهند که چه تفاوتی میان وقایع‌نگاری (از آغاز تا قرن نوزدهم) با تاریخ‌نگاری از قرن نوزدهم تاکنون وجود دارد؟ سپس با جمع‌بندی ویژگی‌های تاریخ‌نگاری سنتی، ویژگی‌های تاریخ‌نویسی نوین را تدریس کنید. مؤلفه‌های این دو تاریخ‌نگاری را در دو قسمت تابلو بنویسید و از دانش‌آموزان بخواهید آنها را مقایسه کنند و تفاوت‌ها و نیز برتری‌های هر یک را بیان کنید. در پایان بر

۱- ساماران، شارل و گروه مؤلفان، *روش‌های پژوهش در تاریخ*، ج ۱، ترجمه ابوالقاسم بی‌گناه، غلامرضا ذات‌علیان و اقدس یغمایی، مشهد، بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی، ۱۳۸۹، ص ۲۶.

۲- Herodotus

۳- Tosidit

۴- Helanicos

۵- Sopnocle

۶- Phidias

۷- زرین کوب، عبدالحسین، *تاریخ در ترازو*، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۲، ص ۷۶.

این سؤال تأکید کنید که منابع و اسناد معتبر در تاریخ‌نگاری نوین چه جایگاهی دارند. پس از بررسی پاسخ دانش‌آموزان و ایرادهای آن، کلاس را برای ورود به مبحث بعدی آماده کنید.

دانستنی‌های معلم

هر علمی، با پژوهش زنده و پویا می‌شود و گسترش می‌یابد. علم تاریخ نیز که به قول مارو^۱ «شایسته است آن را در عداد عالی‌ترین رسالت‌هایی به شمار آورد که انسان هم خود را بدان مصروف داشته است»^۲ از این امر مستثنی نیست؛ چرا که هر نسلی تاریخ خود را می‌سازد؛ نه بر سر ویرانه‌ها بلکه بر روی دستاوردهای نسل پیشین چنین امری میسر^۳ می‌شود.

برای تدریس مراحل پژوهش، مراحل شش‌گانه صفحات ۶ و ۷ را به ترتیب روی تابلو بنویسید. سپس در مورد ویژگی‌های هر مرحله به دقت وارد بحث شوید و از دانش‌آموزان بخواهید دیدگاه‌های خود را بیان کنند. در آموزش این بخش، ظرافت و دقت بسیار به خرج دهید؛ زیرا آموزش این بخش یکی از مهم‌ترین و اساسی‌ترین محورهای آموزش دانش تاریخ است. آموزش علمی و دقیق این بخش سبب خواهد شد دانش‌آموزان به صورت علمی با روش ابتدایی تحقیق در تاریخ آشنا شوند. فعالیت ۳ را با کمک دانش‌آموزان انجام دهید و موضوعات پیشنهادی را در کنار موضوعات دانش‌آموزان مطرح کنید، اما موضوعات دانش‌آموزان را برجسته کنید؛ زیرا سبب مشارکت و شادابی و جدیت بیشتر آنان خواهد شد.

چند موضوع پیشنهادی برای قسمت «الف» فعالیت ۳:

■ نقش اصلاحات خسرو انوشیروان در توسعه امور اقتصادی ایران؛

■ علت جنگ‌های ایران و روم در دوره اشکانی؛

■ نقش دین در ساختار دولت ساسانیان؛

■ شهرسازی در دوره هخامنشیان؛

■ طبقات مردم در جامعه ساسانیان؛

■ نقش زن در تمدن ایلام.

با همکاری دانش‌آموزان بخش «ب» فعالیت ۳ را انجام دهید:

■ جاده ابریشم از چه کشورها و سرزمین‌هایی می‌گذشت؟

۱- H. I. Marro

۲- ملایی توانی، علیرضا، *درآمدی بر پژوهش در تاریخ*، تهران، نی، چاپ دوم ۱۳۸۷، ص ۱۵.
۳- همانجا.

در توضیح مرحله چهارم پژوهش (گردآوری و تنظیم اطلاعات)، ضمن بیان اصول فیش‌نویسی، تصویر فیش تهیه شده‌ای را به کلاس ببرید و نمایش دهید. از دانش‌آموزان بخواهید در قسمت «حواشی»، دیدگاه‌های خود و آنچه از متن فیش استنباط می‌کنند را در چند جمله بنویسند. این کار سبب می‌شود، آرام آرام، دیدگاه انتقادی در دانش‌آموزان رشد و تقویت شود. در زیر یک نمونه فیش‌نویسی ارائه می‌شود. می‌توانید از همین فیش برای ارائه فعالیت مرحله چهارم استفاده کنید.

نمونه فیش^۱

کتاب: کوروش نامه	نویسنده: کزنوفون	کد	شماره فیش ۱
موضوع اصلی: کوروش	مترجم: رضا مشایخی	جلد:	
نقل مستقیم ☒			
موضوع فرعی: اخلاق کوروش در کودکی و جوانی ناشر: بنگاه ترجمه و نشر کتاب صفحه: ۱۹			
نوع یادداشت: خلاصه ☐			
فیش نویسنده: سیدحسین رضوی خراسانی تاریخ نشر: ۱۳۴۲ تاریخ تهیه: ۹۵/۹/۲۵			
ترجمه ☐			

کوروش، به سبب میل مفرطی که به کسب همه قسم اطلاعات داشت، با هر کسی طرف گفت‌وگو واقع می‌شد، سؤال‌های متعدد می‌کرد و می‌کوشید از احوال مخاطب به درستی آگاه شود و چون دیگران از او سؤالاتی می‌کردند، با تیزهوشی خود پاسخی نیکو می‌داد و همین امر موجب گردید که مردی زبان‌آور بار آید... در سخنان کوروش نیز که فاقد خودپسندی بود، سادگی و گرمی و ملایمتی بود که وقتی با او بودند میل داشتند و ترجیح می‌دادند که پیوسته سخن بگویند و از حلاوت گفتارش دیگران را محظوظ و خرسند سازد تا اینکه خاموش بماند. اما هر چه به سنین بلوغ نزدیک می‌شد کمتر و نرم‌تر حرف می‌زد. حتی رفته رفته به اندازه‌ای خجول شد که در برابر بزرگ‌تر از خود قیافه‌اش سرخ می‌شد... در میان جمع نیز با متانت سخن می‌گفت... به تمرین‌های سختی از قبیل پریدن به گرده اسب، پرتاب نیزه، تیراندازی از روی اسب در حال تاخت و تاز و این قبیل مسابقات مبادرت می‌ورزید و اگر موفق نمی‌شد، از صمیم قلب می‌خندید و دوباره آن را از سر می‌گرفت. به عبارت دیگر از مبادرت به تمرینی که هنوز در آن مهارت نداشت اِبا نداشت و هراسی به دل راه نمی‌داد، بلکه با پافشاری و پشتکار فراوان می‌کوشید تا بر مشکلات فائق آید.

حواشی :

.....

.....

.....

.....

.....

.....

دانستنی‌های معلم

پژوهش علمی باید از طراحی منظم و اصولی پیروی کند؛ به گونه‌ای که در آن ماهیت و ویژگی فرایند تعریف به خوبی بیان شده باشد. به این الگو «طرح تحقیق»^۱ می‌گویند.
مراحل تحقیق علمی در تاریخ به صورت فهرست وار به ترتیب زیر است :

۱- ساده و بدون ابهام باشد؛	۱- عنوان یا موضوع تحقیق	اجزای یک طرح تحقیق ^۲
۲- تازه و بدیع باشد؛		
۳- محدود باشد؛		
۴- بر امور واقعی مبتنی باشد؛		
۵- دور از تعصب و پیش‌داوری باشد؛		
۶- منابع قابل دسترسی درباره موضوع تحقیق وجود داشته باشد.		

۲- طرح مسئله

۱- کوتاه و مختصر باشد؛	۳- سؤال اصلی و سؤالات فرعی
۲- علمی و عملی باشد؛	
۳- جدید باشد؛	
۴- همه قلمرو پژوهش یا بخش زیادی از آن را پوشش دهد؛	
۵- ساده و بدون ابهام باشد؛	
۶- و...	

- ۴- چارچوب نظری
- ۵- فرضیه
- ۶- مفروض‌ها
- ۷- تعریف مفاهیم و ابعاد موضوع
- ۸- روش تحقیق
- ۹- هدف تحقیق
- ۱۰- فایده و اهمیت موضوع
- ۱۱- سوابق پژوهش
- ۱۲- حدود و تمرکز
- ۱۳- سازماندهی تحقیق
- ۱۴- منابع

در تدریس منابع پژوهش علمی در تاریخ، پیشنهاد می‌شود ابتدا از دانش‌آموزان بخواهید تفاوت منابع اصلی و فرعی را بیان کنند. سپس با جمع‌بندی پاسخ‌های دانش‌آموزان، ویژگی این دو دسته از منابع را بررسی و بیان کنید. در صورت امکان، تصاویری از منابع دسته اول و دوم و یا منابعی از هر دو گروه را با خود به کلاس ببرید تا دانش‌آموزان از آنها درک بصری نیز داشته باشند. با بررسی فعالیت ۶ کتاب (صفحه ۸) و نیز آثاری چون کتیبه بیستون، منشور کورش، سکه‌های شاهان ساسانی یا اشکانی و طاق‌بستان، از دانش‌آموزان بخواهید استدلال خود بر دست اول بودن این منابع را ارائه دهند. از دانش‌آموزان بخواهید فعالیت شماره ۷ را به عنوان یک فعالیت خارج از کلاس انجام و جلسه بعد در کلاس ارائه دهند. برای اطمینان از یادگیری دانش‌آموزان، یک بار دیگر از آنها درباره تفاوت منابع دست اول و دوم سؤال کنید.

برای ورود به مبحث فواید و کارکردهای تاریخ توصیه می‌شود از دو دانش‌آموز که دارای خط خوش و تندنویس هستند، دعوت کنید تا بلوی کلاس را به دو قسمت تقسیم کنند و هر یک پاسخ نیمی از دانش‌آموزان را در تابلو بنویسند. پرسش شما در این بخش عبارت است از: فواید و کارکردهای مطالعه تاریخ چیست؟ از طریق شیوه بارش فکری به دانش‌آموزان فرصت دهید به ترتیب پاسخ‌های خود را بگویند و دانش‌آموزان همیار شما آنها را درج نمایند. از این طریق، یک مشارکت خلاقانه همراه با تفکر را به نمایش خواهید گذاشت.

۳- به پایان ببرید

با جمع‌بندی پاسخ‌های دانش‌آموزان، سه محور اصلی فواید و کارکردهای تاریخ یعنی منبع شناخت و تفکر بودن، بهره‌گیری برای حال و آینده و تقویت حس میهن‌دوستی و هویت ملی را نقد و بررسی کنید.

سپس از دانش‌آموزان بخواهید در مورد نقش تاریخ در تقویت میهن دوستی و هویت ملی بحث کنند. با بررسی مطالب اصلی درس مثل مفهوم تاریخ، تاریخ‌نگاری سنتی و مدرن، مراحل پژوهش در تاریخ و منابع اصلی و فرعی، تدریس را به پایان برید و در خاتمه با انجام فعالیت شماره ۸ قدرت استدلال و بینش تاریخی دانش‌آموزان را در حفظ و مراقبت از اشیای تاریخی، تقویت و ارتقا بخشید.

۴- ارزشیابی

محور ارزشیابی، علاوه بر مشارکت فعال دانش‌آموزان در کلاس و انجام فعالیت‌ها و پاسخ‌گویی به پرسش‌های نمونه، میزان تحقق انتظارات معلم از یادگیری است.

منابع برای مطالعه بیشتر

کتاب‌ها

- باسپرس، کارل، *آغاز و انجام تاریخ*، ترجمه محمد حسن لطفی، تهران، خوارزمی، ۱۳۷۳.
- نوذری، حسینعلی، *فلسفه تاریخ*، روش شناسی و تاریخ‌نگاری، تهران، طرح نو، ۱۳۷۹.
- ملایی توانی، علیرضا، *درآمدی بر روش پژوهش در تاریخ*، چاپ دوم، تهران، نی، ۱۳۸۷.
- والش، دبلیو. اچ.، *مقدمه‌ای بر فلسفه تاریخ*، ترجمه ضیاء‌الدین علایی طباطبایی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۳.
- مکالا، سی بی. ی. بن، *بنیادهای علم تاریخ*، ترجمه احمد گل محمدی، تهران، نی، ۱۳۸۷.
- مفتخری، حسین، *مبانی علم تاریخ*، تهران، سمت، ۱۳۹۲.
- کار. ای. اچ.، *تاریخ چیست؟* ترجمه حسن کامشاد، چاپ سوم، تهران، خوارزمی، ۱۳۵۱.
- آرنولد، جان ایچ.، *تاریخ*، ترجمه احمدرضا تقاء، تهران، ماهی، ۱۳۸۶.
- مجد، مصطفی، *آموزش تاریخ رویکردها و چالش‌ها*، تهران، رسانش نوین، ۱۳۹۱.
- احمدی، بابک، *رساله تاریخ (جستاری در هرمنوتیک تاریخ)*، تهران، مرکز، ۱۳۸۷.
- استنفورد، مایکل، *درآمدی بر فلسفه تاریخ*، ترجمه احمد گل محمدی، تهران، نی، ۱۳۸۲.
- پولارد، سیدنی، *اندیشه ترقی*، ترجمه حسین اسدپور پیرانفر، تهران، امیرکبیر، ۱۳۵۴.
- زرین کوب، عبدالحسین، *تاریخ در ترازو*، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۲.
- ساماران، شارل و گروه مؤلفان، *روش‌های پژوهش در تاریخ*، ترجمه ابوالقاسم بی‌گناه، غلامرضا ذات‌علیان و اقدس یغمایی، ۴ مجلد، مشهد، بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی، ۱۳۸۹.
- قائم مقامی، جهانگیر، *روش تحقیق در تاریخ‌نگاری*، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۵۸.
- جنکینز، کیت، *بازاندیشی تاریخ*، ترجمه ساغر صادقیان، تهران، مرکز، ۱۳۸۴.
- کالینگود. ار. جی، *اصول تاریخ و نوشتارهای دیگر در فلسفه تاریخ*، ترجمه عبدالرضا بهزادی، تهران، نی، ۱۳۹۰.
- کسروی، احمد، *در پیرامون تاریخ*، به اهتمام حسین یزدانیان، تهران، نشر و پخش کتاب، ۱۳۵۷.
- روزنتال، فرانتس، *تاریخ‌نگاری در اسلام*، ترجمه اسدالله آزاد، مشهد، مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس، ۱۳۶۶.
- توین بی، آرنولد، *مورخ و تاریخ*، ترجمه حسن کامشاد، تهران، خوارزمی، ۱۳۷۵.
- هگل، ک. و.، *عقل در تاریخ*، ترجمه حمید عنایت، تهران، شفیعی، ۱۳۸۵.
- ادوارد دز، پل، *فلسفه تاریخ (مجموعه مقالات از دایرة المعارف فلسفه)*، ترجمه بهزاد سالکی، تهران،

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۷۵.
آیینه‌وند، صادق، *علم تاریخ در اسلام*، ۲ جلد، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۷۷.

مقالات

- مصطفی، شاکر، «تاریخ‌نگاری از عهد جاهلی تا دوره اسلامی»، ترجمه مهران اسماعیلی، فصلنامه تاریخ در آیینه پژوهش، پیش شماره ۴، ۱۳۸۲.
- داداش‌فر، منصور، «ریشه‌یابی لغزش‌های زمانی در متون تاریخی»، فصلنامه پژوهش و حوزه (ویژه روش‌های پژوهش در تاریخ)، شماره ۱-۲، ۱۳۸۲.
- تیمومی، هادی، «تاریخی‌گری در واکنش به تاریخ‌نگاری تحصیلی»، ترجمه مهران اسماعیلی، فصلنامه حوزه و دانشگاه، شماره ۴۲، بهار ۱۳۸۴.
- صالحی، نصرالله، «تبیین تاریخی چیست؟»، مجله کتاب ماه تاریخ، شماره ۴۸، مهر ۱۳۸۰.
- کالینگ وود، آر.جی.، «طبیعت انسانی و تاریخ انسانی»، ترجمه مصطفی ملکیان، مجله حوزه و دانشگاه، شماره ۹، ۱۳۷۵.
- کالینگ وود، آر.جی.، «آیا مورخ می‌تواند بی‌طرف باشد؟»، ترجمه عزت‌الله فولادوند، مجله بخارا، شماره ۱۸، ۱۳۸۰.
- ملایی توانی، علیرضا، «غیبت یا بی‌طرفی در پژوهش‌های تاریخی»، فصلنامه مطالعات تاریخی، شماره‌های ۱۳ و ۱۴، ۱۳۸۵.
- مناف زاده، علیرضا، «سرچشمه‌های تحولی شگرف در شیوه تاریخ‌نگاری، درباره مکتب آنال»، مجله نگاه نو، شماره ۲۸، ۱۳۷۵.

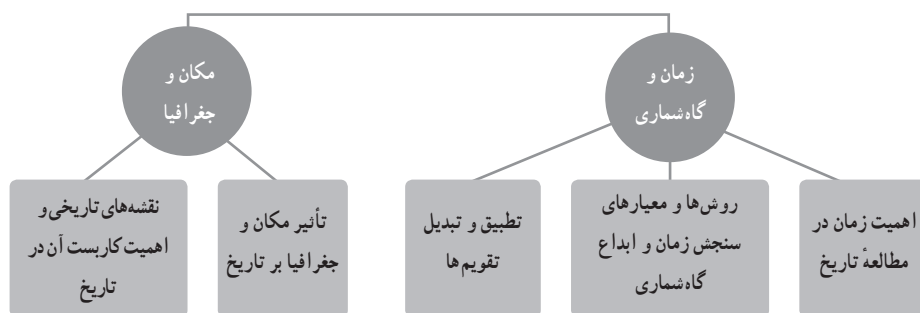
تاریخ؛ زمان و مکان

درس ۲

الف) منطق طراحی و تدوین درس

زمان و مکان، دو رکن بنیادین دانش تاریخ محسوب می‌شوند. حوادث گذشته، زمانی به رویدادهای تاریخی تبدیل می‌شوند که دارای زمان و مکان مشخص و معینی باشند. رویدادها و حوادث گذشته در دل زمان و در پهنه‌ای به نام مکان خلق شده‌اند. رویدادهای گذشته بشری با مشخص شدن زمان آنها تاریخ‌دار می‌شوند. «زمان شماری» یکی از هوشمندانه‌ترین و پیچیده‌ترین فعالیت‌های فکری انسان به شمار می‌رود. رویدادهای تاریخی بدون مکان نیز بی‌هویت خواهند بود. بی‌گمان، عامل جغرافیا یکی از مهم‌ترین عناصر تأثیرگذار بر شکل زندگی انسان و ظهور تمدن‌ها بوده است. پیدایش تمدن‌های بزرگ بین‌النهرین، ایران، هند، چین و اروپا بدون تأثیرات مکانی و آب و هوایی، و به‌طور کلی نقش‌آفرینی عوامل جغرافیایی، ناممکن می‌نماید. با در نظر گرفتن این دو رکن مهم است که درس حاضر طراحی و تدوین شده است؛ زیرا اصلاً فهم تاریخ بدون درک عامل مکان و زمان میسر نخواهد بود.

شبکه مفهومی درس ۲ (تاریخ؛ زمان و مکان)

هدف‌های درس ۲ (تاریخ؛ زمان و مکان)

■ هدف کلی: درک اهمیت زمان و مکان در مطالعه گذشته و ارزیابی تأثیر شرایط و عوامل جغرافیایی بر رویدادها و تحولات تاریخی.

هدف‌های جزئی:

– شناخت اهمیت زمان و مکان در مطالعات تاریخی؛

- بیان تاریخچه ابداع گاه‌شماری؛
- مقایسه نحوه سنجش زمان (گاه‌شماری) در تمدن‌های مصر، بین‌النهرین و روم؛
- شناسایی ویژگی تقویم‌های اوستایی و جلالی؛
- استنباط دلالت‌های فکری و فرهنگی در نام‌گذاری ماه‌ها و روزها در گاه‌شماری اوستایی؛
- تبدیل تاریخ‌های هجری شمسی، هجری قمری و میلادی به یکدیگر؛
- طراحی نمودار خط زمان و نمایش رویدادهای تاریخی یک دوره بر روی آن؛
- درک نقش و اهمیت مکان، عوامل و شرایط جغرافیایی در شکل‌گیری تمدن‌ها؛
- ارزیابی تأثیر شرایط و عوامل جغرافیایی بر رویدادها و تحولات تاریخی.

انتظارات عملکردی درس ۲ (تاریخ؛ زمان و مکان)

انتظار می‌رود دانش‌آموزان در پایان درس بتوانند:

- نقش زمان را در مطالعات تاریخی درک و بیان کنند؛
- گاه‌شماری مصری و بابلی را با یکدیگر مقایسه نمایند؛
- ویژگی‌های گاه‌شماری اوستایی را شرح دهند؛
- با رجوع به جدول نام‌های ماه‌ها و روزها در گاه‌شماری اوستایی، معانی و دلالت‌های فکری و فرهنگی این نام‌گذاری‌ها را بیان کنند؛

- سال‌های میلادی، هجری شمسی و هجری قمری را به یکدیگر تبدیل کنند؛
- نقش مکان و عوامل جغرافیایی را در رویدادهای تاریخی درک و بیان کنند؛
- تأثیر محیط طبیعی و عوامل جغرافیایی را بر شکل‌گیری تمدن‌ها تبیین کنند.

ب) ایده‌های کلیدی

مفاهیم	موضوعات
زمان، گاه‌شماری، مکان	نظام‌های گاه‌شماری ایران، مصر، بین‌النهرین، روم و چین (در دوره زمانی باستان تا معاصر)
علت و معلول	پدید آمدن نظام‌های گاه‌شماری، عوامل محیطی، پیدایش تمدن‌ها، مهاجرت‌ها و ...
تغییر و تداوم	ساعت شنی و آفتابی، اسطرلاب، تقویم‌های باستانی، تقویم‌های پیشرفته و دقیق
کاربست شواهد و مدارک	تصاویر (ساعت شنی، آفتابی، اسطرلاب، محیط‌های جغرافیایی، جاده ابریشم) جدول‌ها، تقویم‌ها، خط زمان، مستند تصویری، تقویم جلالی و مستند «جغرافیای تاریخی خلیج فارس»

پ) توصیه‌های تدریس

۱- آماده کنید

از آنجا که این درس، به ویژه در بخش زمان و گاه‌شماری، پیچیدگی خاصی دارد، در شروع، با ارائه چند پرسش، دانش‌آموزان را متوجه اهمیت درس کنید. مثلاً از دانش‌آموزان، زمان وقوع چند رویداد مهم زندگی آنها مثل سال تولد خود و پدر و مادرشان یا سال ورودشان به مدرسه را بپرسید. سپس از آنها بپرسید اگر شما از سال تولدتان هیچ‌گونه اطلاعی نداشتید با چه مشکل یا مشکلاتی روبه‌رو می‌شدید. از آنها بخواهید استدلال کنند. سپس بپرسید زمان و آگاهی به تقویم و زمان‌بندی در کارهای روزمره ما، والدین، مدیران اداری و مملکتی چه نقشی دارد. سپس توضیح دهید که امروزه کشورها و دولت‌ها، در تمامی امور اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی حتی ترافیک و حمل و نقل، ساعت ورود و خروج مدارس، دانشگاه‌ها، کارخانه‌ها و مدیریت تمامی کارهای خود، نیازمند تقویم و زمان‌بندی و وقت‌شناسی هستند.

ما بارها در روز به ساعت نگاه می‌کنیم و یا از دیگران می‌پرسیم ساعت چند است. ما با زمان و در زمان زندگی می‌کنیم. تمامی کارها در ساعت و وقت معینی در حال و آینده انجام می‌شود. طبعاً حوادث گذشته نیز در زمانی مشخص روی داده‌اند. نیاز بشر به اندازه‌گیری زمان، سبب ابداع نظام گاه‌شماری در جهان شده است.

۲- آموزش دهید

از دانش‌آموزان بپرسید اگر ما از زمان وقوع رویدادهای تاریخی گذشته، نظیر ظهور تمدن‌ها، انقلاب‌ها، مهاجرت‌ها، جنگ‌ها، تحولات علمی و فرهنگی و کلیه حوادث مهم دیگر مثل زمان تولد و وفات شخصیت‌های مهم مثل پیامبران و دانشمندان و سلاطین آگاهی نداشتیم، هیچ‌گاه قادر به بررسی آنها می‌شدیم؟ جواب‌ها و استدلال‌های دانش‌آموزان را مدیریت کنید، اما به آنها فرصت دهید تحلیل خود را ارائه دهند. کاوش دانش‌آموزان و کوشش برای پاسخ به این سؤال‌ها، ما را در وصول به یکی از مهم‌ترین اهداف درس، یعنی آگاهی از نقش زمان در مطالعات تاریخی، یاری خواهد کرد. توضیح دهید که توجه به زمان فقط مختص مورخان نیست، بلکه پدیده‌ای است که انسان از آغاز زندگی در کره زمین همواره با آن و سنجش آن دست به‌گریبان بوده و شناخت زمان و ترتیب تنظیم اوقات از مسائل چالش‌برانگیز زندگی او در گذشته بوده است. توضیح دهید که انسان موجودی اجتماعی است و برای زندگی در اجتماع و ادامه حیات نیاز اساسی به تنظیم امور داشته و دارد و این امر ممکن نبود مگر از رهگذر ایجاد نظام‌های گاه‌شماری. سپس از دانش‌آموزان سؤال کنید علت اختراع ساعت آفتابی، سنی و اسطرلاب چه بود. پاسخ دانش‌آموزان را بشنوید و آنها را به سوی «نیاز جدی بشر به زمان‌سنجی» هدایت کنید.

دانستنی‌های معلم

ساعت آفتابی یکی از قدیمی‌ترین ابزارهای زمان‌سنجی در طول روز بود. برخی از جوامع باستانی نظیر مصریان، بابلی‌ها، ایرانیان و یونانی‌ها دریافته بودند که سایه یک میله قائم با بالا آمدن آفتاب کوتاه شده و هر چه خورشید به سوی مغرب میل کند دوباره درازتر می‌شود. ظاهراً مصریان باستان از این پدیده استفاده کرده و گاه‌شماری آفتابی را ساختند که یک نمونه آن متعلق به دوران توت‌موس سوم (۱۵۰۰ ق.م) باقی مانده است. قرن‌ها ساعت آفتابی معمول‌ترین وسیله ملل مختلف برای نشان دادن زمان بود؛ چون امکان استفاده از آن برای همگان وجود داشت.^۱ ساعت‌های آفتابی معمولاً زمان روز را بر روی صفحه‌ای شبیه به صفحه ساعت‌های کنونی نشان می‌دهد، اما به جای دو عقربه در ساعت کنونی، دارای نشان ثابتی است که به آن شاخص می‌گویند و سایه آن با گذشت ساعات روز به دور صفحه می‌چرخد.^۲ قدیمی‌ترین شاخص یا آفتاب‌نمای موجود در جهان متعلق به مصر است که اینک در موزه شهر برلین قرار دارد و قدمت آن به ۹۰۰ سال پیش از میلاد باز می‌گردد.^۳ این شاخص یا آفتاب‌نما از ساعت آفتابی دوران توت‌موس فنی‌تر و دقیق‌تر بود.

یکی دیگر از زمان‌سنج‌های کهن ساعت شنی یا ساعت رملی^۴ (ramli) است. این وسیله عبارت از یک ظرف شیشه‌ای عمودی است که در قسمت میانی بسیار باریک می‌شود و به دو محفظه مساوی و در عین حال مرتبط با هم تقسیم می‌شود. طرز کار آن چنین است که محفظه بالایی آن با مقداری شن و گاهی آب یا جیوه پر می‌شود و در مدت معینی مثلاً یک ساعت به محفظه پایینی جاری می‌شود.^۵ پس از پیشرفت فن شیشه‌سازی، ساعت شنی برای تعیین فواصل زمان کوتاه (نهایت یک ساعت) تعبیه و ساخته شد.^۶

اسطرلاب^۷ نام نوعی اسباب و آلات نجومی قدیمی است که برای اندازه‌گیری‌های نجومی و حل بعضی مسائل نجوم به کار می‌رفت. عمده‌ترین اشکال اسطرلاب شامل اسطرلاب مسطح، خطی و کروی

۱- سعیدیان، عبدالحسین، دایرة‌المعارف نو، ج۳، تهران، علم و زندگی، ۱۳۷۸، ص ۲۵۰۵.

۲- حقایق، بابک و بابک ریاحی‌پور، دایرة‌المعارف بزرگ نونین، ۱۳۷۷، ص ۹۲۶.

۳- سعیدیان، همان.

۴- Hourglass

۵- سماواتی، رولو، دانشنامه دانش گستر، زیر نظر علی رامین و دیگران، تهران، مؤسسه علمی فرهنگی دانش گستر، ۱۳۸۹، مدخل ساعت شنی.

۶- مصاحب، غلامحسین، دایرة‌المعارف فارسی، ج۱، زیر نظر غلامحسین مصاحب، تهران، امیرکبیر، ۱۳۸۳، مدخل ساعت شنی.

۷- Ostorlab

است.^۱ از دیگر کاربردهای آن، جهت‌یابی بود که ستاره‌شناسان و دریانوردان از آن استفاده می‌کردند. به هنگام تدریس، بر این نکته تأکید کنید که در ابداع تقویم و سایر ابزاروآلات تنظیم زمان، دانش‌هایی چون، ریاضیات، نجوم و فیزیک نقش بسیار مهمی ایفا کرده‌اند. سپس گاه‌شماری را تعریف کنید.

(نام ماه‌های بابلی، مصری و رومی)

شماره	ماه‌های بابلی	تلفظ لاتین	ماه‌های مصری	تلفظ لاتین	ماه‌های رومی
۱	نیسانو	Nisannu	توت	Tout	مارس
۲	ایارو	Ayyaru	بابه	Baba	آوریل
۳	سیمانو	Simanu	هاتور	Hatur	مئیس
۴	دئوزو	Duuzu	کیهک	Kihak	یونیوس
۵	آبو	Abu	طوبه	Touba	کونیل
۶	اولولو	Ululu	امشیر	Amchir	سکستیل
۷	تشریتو	Tasritu	برمهات	Barmahat	سپتمبر
۸	ارخسمنا	Araxamna	برمود	Barmauda	اکتبر
۹	کیسلیمو	Kislimu	بشنس	Bashnas	نوامبر
۱۰	تبتو	Tebtu	بتونه	Bauna	دسامبر
۱۱	شباتو	Sabatu	ابیت	Abit	
۱۲	ادارو	Addaru	مسری	Masri ^۲	

در تدریس بخش گاه‌شماری‌های جهان توصیه می‌شود ویژگی‌های تقویم بابلی و مصری را در دو ستون مجزا بر روی تابلو بنویسید و سپس از دانش‌آموزان بخواهید آنها را با هم مقایسه و ارزیابی خود از این دو دستگاه گاه‌شماری را بیان کنند.

۱- مصاحب، همان، ج ۳، ص ۱۳۶.

۲- بنگرید، بیرشک، احمد، گاه‌شماری ایرانی، تهران، بنیاد دانشنامه بزرگ فارسی، ۱۳۷۹، ص ۶۱۸؛ نبی، ابوالفضل، تقویم و تقویم‌نگاری، مشهد، انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۶۶، ص ۱۷۶.

دانستنی‌های معلم

سال رومیان، شمسی و ماه آنها قمری بود. رومیان فاصله دو رؤیت هلال را یک ماه می‌نامیدند. ولی ترتیب صحیحی برای شمارش روزهای ماه در عرض سال نداشتند؛ زیرا تعدادی از ماه‌ها را بیست روزه و تعدادی از آنها را سی روزه حساب می‌کردند، رومیان در آغاز سال را به ده ماه تقسیم می‌کردند، ولی زمانی که نوما^۱، یکی از امپراتوران روم قدیم، به تفاوت ۱۱ روز اضافی سال شمسی نسبت به سال قمری پی برد، مجموع روزهای این اختلاف را به صورت ۲ ماه اضافی به ده ماه سال اضافه کرد. نام این ماه‌ها عبارت بود از یانواروس (Januarius) و فبرواروس (Februarius). اما این آشفتگی تا سال ۴۶ ق.م. کماکان ادامه داشت. لذا قیصر روم، ژولیوس سزار، از دانشمند و ستاره‌شناس مشهور مصری، «سوسیگنس»، درخواست کرد تا براساس تقویم مصری، تغییراتی در این تقویم به وجود آورد.

توضیحات دقیق‌تری از تقویم رومی ارائه دهید و سپس به معرفی گاه‌شمار هجری قمری پردازید. از دانش‌آموزان سؤال کنید این تقویم بیشتر در چه حوزه‌ای از تاریخ کشورها و نیز زندگی روزمره ما ایرانیان نقش دارد.

فعالیت ۱ را با کمک دانش‌آموزان به دقت انجام دهید و در انجام آن از بخش «دانستنی‌های معلم» در زیر استفاده کنید.

دانستنی‌های معلم

اسامی ماه‌ها و تعداد شبانه‌روز آنها در تقویم هجری خورشیدی، قمری و میلادی

شماره	هجری خورشیدی	تعداد شبانه‌روز	هجری قمری	تعداد شبانه‌روز	میلادی	تعداد شبانه‌روز
۱	فروردین	۳۱	محرم	۳۰	ژانویه	۳۱
۲	اردیبهشت	۳۱	صفر	۲۹	فوریه	۲۸
					در سال‌های کبیسه	۲۹
۳	خرداد	۳۱	ربیع‌الاول	۳۰	مارس	۳۱

۴	تیر	۳۱	ربیع الثانی	۲۹	آوریل	۳۰
۵	مرداد	۳۱	جمادی الاول	۳۰	مه	۳۱
۶	شهریور	۳۱	جمادی الثانی	۲۹	ژوئن	۳۰
۷	مهر	۳۰	رجب	۳۰	ژوئیه	۳۱
۸	آبان	۳۰	شعبان	۲۹	اوت	۳۱
۹	آذر	۳۰	رمضان	۳۰	سپتامبر	۳۰
۱۰	دی	۳۰	شوال	۲۹	اکتبر	۳۱
۱۱	بهمن	۳۰	ذی القعدة	۳۰	نوامبر	۳۰
۱۲	اسفند	۲۹	ذی الحجه	۲۹	دسامبر	۳۱
	در سال‌های کبیسه	۳۰	در سال‌های کبیسه	۳۰		

تاریخچهٔ گاه‌شماری در ایران را برای دانش‌آموزان شرح دهید. ویژگی‌های تقویم اوستایی را بر روی تابلو بنویسید و از آنها بخواهید ویژگی‌های تقویم اوستایی را با تقویم بابلی، مصری و هجری قمری مقایسه و در مورد پاسخ‌های خود استدلال کنند.

فعالیت ۲ را به دقت انجام دهید. برداشت دانش‌آموزان را از معانی اسامی روزها در گاه‌شماری اوستایی جویا شوید.

بخش «ب» فعالیت ۲ را با توجه به مطالب «دانستنی‌های معلم» در زیر انجام دهید. مطالعهٔ تقویم اوستایی نه تنها از لحاظ فنی و علم گاه‌شماری مهم است، بلکه در فهم باورها، اساطیر و سنت‌های ایرانیان باستان ضرورت دارد.

دانستنی‌های معلم

- ۱- فروردین: فرور یا فرورد، فارسی هخامنشی از ریشه اوستایی Faravashi و در پهلوی به صورت فرورتین Farvartin، به معنی فروهرهای پاکان است.^۱ ماه اول سال اوستایی و روز نوزدهم ماه اوستایی نیز فروردین است. ایرانیان باستان معتقد بودند در این روز فروهر (ارواح) درگذشتگان از جهان مینوی برای سرکشی از خانواده خود فرود می‌آیند و به همین مناسبت هنگام نوروز را فروردین نامیده‌اند.^۲
- ۲- اردیبهشت: آش و هیشته Asha Vahista یا ارته و هیشته Arta Vahishta در اوستا به معنی راستی و پاکی، تقدس و قانون. ایرانیان باستان در روز اردیبهشت یعنی روز سوم ماه اردیبهشت جشنی برپا می‌کردند.^۳
- ۳- خرداد: هتورواتَ Haur Vatāt مرکب است از هتوروه haurva به معنی رسایی و کمال و جزء دوم تات tat پسوند است. این نام صفت است برای اهورا مزدا. روز ششم از ماه خرداد به مناسبت مطابقت اسم روز با ماه توسط ایرانیان جشنی برپا می‌شد.^۴
- ۴- تیر: در اوستا تیشتره tishtrya در پهلوی تیشتر thishtar یکی از ایزدان مزدیسنا و نگهبان باران است. در روز سیزدهم تیرماه جشن تیرگان برپا می‌شد. به نوشته بیرونی، آرش (قهرمان اساطیری) در روز تیر بر فراز کوه دماوند به منظور مشخص کردن مرز ایران به دستور منوچهر تیری به سوی توران پرتاب کرد.^۵
- ۵- مرداد: مرداد از ریشه اوستایی Amertata به معنی بی‌مرگی و جاودانگی، نام ششمین و آخرین امشاسپندان است. روز هفتم ماه مرداد، جشن مردادگان برگزار می‌شد.^۶
- ۶- شهریور: shahrevar جزء اول این واژه به معنی شهریاری و سرزمین و جزء دوم آن صفت است به معنی آرزو شده که از «ور» مشتق شده است. بنابراین شهریور به معنای سلطنت مطلوب یا کشور آرزو شده، است.^۷ در روز چهارم ماه شهریور جشنی برپا می‌شد که بیشتر جنبه شکرگزاری از نعمت‌های خداوند داشت.

۱- پورداد، ابراهیم، فرهنگ ایران باستان، تهران، دنیای کتاب، ۱۳۹۰، ص ۵۳؛ اوشیدری، جهانگیر، دانشنامه توضیحی مزدیسنا، واژه‌نامه توضیحی آیین زرتشت، تهران، نشر مرکز، ۱۳۷۱، ص ۳۷۳.

۲- بیرونی، ابوریحان محمدبن احمد، آثار الباقیه، ترجمه اکبر داناسرشت، تهران، ابن سینا، ۱۳۵۲، ص ۳۲۵-۳۲۴.

۳- اوشیدری، همان، ص ۹۲؛ خیام نیشابوری، عمر بن ابراهیم، نوروزنامه، به اهتمام مجتبی مینوی، تهران، ۱۳۳۳، ص ۸۲.

۴- پورداد، یشت‌ها، به کوشش بهرام فره‌وشی تهران، دانشگاه تهران، ص ۹۵، اوشیدری، همان، ص ۲۵۳، بیرونی، ابوریحان، التفهیم لاوائل صناعة التنجیم، به تصحیح و توضیح جلال الدین همایی، تهران، هما، ۱۳۶۷، ص ۳۳۴.

۵- بیرونی، آثار الباقیه، ص ۳۳۵.

۶- بیرونی، همان، پورداد، فرهنگ ایران باستان، ص ۵۹.

۷- بهار، مهرداد، اساطیر ایران، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۲، ص ۴۶؛ بیرونی، آثار الباقیه، ص ۳۳۷.

۷- مهر: در پهلوی به صورت mitr و در اوستا به صورت mitra. از بزرگ‌ترین ایزدان اوستایی و به معنی عهد و پیمان و ایزد محافظ عهد و پیمان است. در روز شانزدهم مهر به مناسبت همنام روز مهر و ماه مهر جشن مهرگان برپا می‌شد.^۱

۸- آبان: آبان Apan یا آبان، ایزد نگهبان آب است. آبان، ماه هشتم تقویم اوستایی و نیز ماه هشتم تقویم هجری شمسی است و روز دهم تقویم اوستایی در روز آبان در ماه آبان جشنی برپا می‌شد.^۲

۹- آذر: در اوستا atar و در فارسی هخامنشی آتر atar. آذر ایزد نگهبان آتش است و در نهم آذر به مناسبت همنامی آذر با ماه آذر مراسمی برگزار می‌شد.^۳

۱۰- دی: به معنی دادار یعنی آفریدگار در اوستا دتهوش Dathush. روزهای هشتم، پانزدهم و بیست و سوم هر ماه اوستایی و ماه دهم هجری شمسی به نام دی نامیده می‌شد. برای اینکه این سه روز با هم اشتباه نشود در تلفظ بعد از دی، نام روز بعد نیز خوانده می‌شد.^۴

۱۱- بهمن: در اوستا وهومنه Vohumana و در پهلوی Vahuman مرکب از دو جزء: وهو Vohu به معنی خوب و نیک و مَنَه از ریشه مَن Man به معنی اندیشیدن. وهومن در فارسی به بهمن Bahman تبدیل شده به معنای پاک و منش نیک. به مناسبت همنامی روز و ماه بهمن، در دوم بهمن مراسمی برپا می‌شد.^۵

۱۲- اسفند: اسفندارمزد با ریشه اوستایی Spenta-armaiti یکی از امشاسپندان است. واژه سپنته Spenta یا سپند به معنی پاک و مقدس و آرمئی تی Armaiti به معنی فروتنی و بردباری است. روز پنجم هر ماه تقویم اوستایی و نیز ماه دوازدهم تقویم هجری شمسی سپندار مزد نامیده می‌شد.

۱- بیرونی، التفهیم، ص ۲۶۱؛ آثار الباقیه، ص ۳۳۷.

۲- بیرونی، آثار الباقیه، ص ۳۴۰.

۳- اوشیدری، همان، ص ۶۷، بیرونی، آثار الباقیه، ص ۳۴۲.

۴- بیرونی، آثار الباقیه، ص ۳۴۵-۳۴۴.

۵- پورداد، فرهنگ ایران باستان، ص ۷۲، بیرونی، التفهیم، ص ۲۵۷.

در هنگام معرفی تقویم یزدگردی به دانش‌آموزان توضیح دهید که تقویم یزدگردی همان تقویم اوستایی دوره یزدگرد است و هیچ تفاوتی با آن ندارد. در اشاره به تقویم دوازده حیوانی، که تنها نام آن در کتاب درسی آمده، به این نکته اشاره کنید که این تقویم از دوره ایلخانیان در ایران رایج شد و در دوره صفویان و قاجاریان، در کنار تقویم هجری قمری، از تقویم‌های رسمی محسوب می‌شد. در هنگام معرفی تقویم جلالی، ابتدا این پرسش را در روی تابلو بنویسید: دقیق‌ترین تقویم جهان چیست؟ فرصت بدهید دانش‌آموزان دیدگاه‌های خود را بیان کنند، سپس تقویم جلالی را که اساس و پایه تقویم هجری خورشیدی است، معرفی کنید. برای جلب توجه دانش‌آموزان، از آنها بخواهید سال تولد خود و یا نزدیکان خود را به میلادی و هجری قمری تبدیل کنند. این امر انگیزه آنان را برای فراگیری این مهارت افزایش می‌دهد. قسمت «ب» فعالیت ۳ را در راستای توصیه فوق انجام دهید.

فعالیت ۴ بسیار ساده و براساس محوریت پیدایش خط، استفاده از سنگ، مس، مفرغ، آهن و نیز نوع معیشت و تحولات جهانی و ورود اسلام به ایران طراحی شده است. از دانش‌آموزان بخواهید پس از اندیشیدن کافی، پاسخ‌ها و دلایل خود را مطرح کنند.

برای انجام فعالیت ۵ توصیه می‌شود از دانش‌آموزان بخواهید به دلخواه خود رویدادهای مهم یک روز یا یک هفته، یک ماه و یا یک سال خود را انتخاب و در یک خط زمان ترسیم کنند و آن را برای جلسه بعد در کلاس ارائه دهند.

برای ورود به بحث مکان از دانش‌آموزان بخواهید به تصاویر صفحه ۱۷ نگاه کنند و سپس درباره نقش دریاها و آب‌های آزاد و گذرگاه‌های کوهستانی و دشت‌های باز و رودخانه‌های پرآب در ظهور و آفرینش تمدن‌ها و مهاجرت‌ها با تکیه بر این تصاویر به بحث بپردازند. سپس از آنها بخواهید درباره تأثیر صحراهای سوزان و رشته‌کوه‌های مرتفع، در عدم برقراری ارتباط ملت‌ها و با رونق نیافتن جوامع مدنی بحث و گفت‌وگو کنند.

موضوع دیگر، نقش محیط‌های طبیعی بر نوع فعالیت‌های انسان در طول تاریخ است. از دانش‌آموزان بخواهید با توجه به اقلیمی که در آن زندگی می‌کنند، نقش عوامل محیطی را بر شکل معماری خانه‌ها، معیشت و کسب و کار، چهره ظاهری و خلق و خوی مردم و حتی جمعیت و گردشگری مورد بررسی قرار دهند. در این راستا و از طریق بارش فکری به آنان فرصت دهید پاسخ‌های خود را ارائه دهند و این پاسخ‌ها را دو تن از دانش‌آموزان بر روی تابلوی کلاس درج کنند. آن‌گاه خودتان پاسخ‌ها را جمع‌بندی نمایید. این پرسش و پاسخ‌ها شما و دانش‌آموزان را برای ورود به بحث جغرافیای تاریخی آماده می‌کند. حال توضیح دهید که جغرافیای تاریخی عبارت از مطالعه و بررسی نقش عوامل محیطی و انسانی در گذشته یک سرزمین

است. به عبارت دیگر جغرافیای تاریخی، دانشی است که به مطالعهٔ مرزها، مهاجرت‌ها، نقش عوامل محیط طبیعی نظیر آب و هوا بر شکل‌گیری تمدن و ایجاد سکونتگاه‌های بشری و تأثیرات انسان بر محیط طبیعی می‌پردازد. در اینجا مستند «جغرافیای تاریخی خلیج فارس» را با استفاده از نرم‌افزار «بر فراز آسمان» بخش کنید و سپس از دانش‌آموزان بخواهید برداشت خود را از آن بیان کنند. جست‌وجو و کاوش صفحهٔ ۱۸ را با گروه‌بندی دانش‌آموزان طراحی و شکل دهید و سعی کنید یکی از دانش‌آموزان فعال و مصمم را در رأس هر گروه بگذارید؛ دانش‌آموزی که انگیزهٔ لازم برای انجام این تحقیق را دارد و می‌تواند این انگیزه را به هم گروهی‌های خود منتقل کند. از دانش‌آموزان بخواهید تا حد امکان از اصول پژوهش درس اول پیروی کنند. برای تحقیقات، نمرهٔ ویژه و با همکاری مدیر مدرسه جوایزی را در نظر بگیرید.

سپس برای تدریس نقشه‌های تاریخی، دو نقشهٔ تاریخی را بر روی تابلو نصب کنید؛ مثلاً ایران در دورهٔ قاجاریه و صفویه یا نقشهٔ ایران عصر هخامنشی یا یک دورهٔ دیگر. از دانش‌آموزان بخواهید پایتخت، جاده‌ها، وسعت قلمرو، همسایگان و اموری از این قبیل را مقایسه کنند و برداشت‌های خود را به صورت آزاد بیان کنند؛ برداشتی که از عمق ذهن دانش‌آموز بیرون می‌آید و به او القا نشده است.

۳- به پایان ببرید

در مرحله پایانی، چکیدهٔ درس را بیان و از تفصیل بی‌مورد پرهیز کنید؛ زیرا نه زمان آن را دارید و نه دانش‌آموزان آمادگی شنیدن مباحث تکراری را دارند. در این مرحله مهم‌ترین محورهای درس یعنی نقش زمان و مکان، اهمیت زمان‌شماری و نقش عوامل محیط طبیعی بر زندگی انسان‌ها و نقش آنها در ظهور تمدن‌ها را بیان کنید. پیشنهاد می‌شود در این مرحله نیز بخشی از این کار را به دانش‌آموزان محول کنید و این کار را به عنوان بخشی از ارزشیابی دانش‌آموزان قرار دهید.

۴- ارزشیابی

محور ارزشیابی - علاوه بر مشارکت فعال دانش‌آموزان در کلاس از طریق انجام فعالیت‌ها و پاسخ‌گویی به پرسش‌های نمونه - میزان تحقق انتظارات یادگیری است.

منابع برای مطالعه بیشتر

کتاب‌ها

- بیرشک، احمد، *گاهنامه تطبیقی سه هزار ساله*، تهران، بنیاد بزرگ دانشنامه فارسی، ۱۳۸۰.
- گرنویل، فریمن، *تقویم‌های اسلامی و مسیحی و جدول‌های تبدیل آنها به یکدیگر*، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران، قلم، ۱۳۵۹.
- ملک پور، ایرج، *تقویم پنج هزار ساله هجری شمسی*، تهران، پژوهشکده راه کمال، ۱۳۷۸.
- نبی، ابوالفضل، *تقویم و تقویم‌نگاری در ایران*، مشهد، انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۶۵.
- ووستنفلد فردیناند و ماهلر، ادوارد، *تقویم تطبیقی هزار و پانصدساله هجری قمری و میلادی*، به کوشش حکیم‌الدین قریشی، تهران، فرهنگسرای نیاوران، ۱۳۶۰.
- عبداللهی، رضا، *تحقیقی در زمینه گاه‌شماری هجری و مسیحی*، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۵.
- عبداللهی، رضا، *تاریخ تاریخ در ایران*، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۹.
- رضی، هاشم، *گاه‌شماری و جشن‌های ایران باستان*، تهران، سازمان انتشارات فروهر، ۱۳۸۵.
- بهروز، ذبیح‌الله، *تقویم و تاریخ در ایران*، از رصد زرتشت تا رصد خیام زمان مهرمانی، تهران، بی‌نا، ۱۳۶۸.
- بیرونی، محمدبن احمد (ابوریحان)، *التفهیم لاوائل صناعة التنجیم*، به تصحیح و توضیح جلال‌الدین همای، تهران، هما، ۱۳۶۷.
- بیات، عزیزالله، *کلیات گاه‌شماری در جهان*، تهران، دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۸۱.
- خیام نیشابوری، عمر بن ابراهیم، *نوروزنامه*، به اهتمام مجتبی مینوی، تهران، ۱۳۳۳.
- بیک محمدی، حسن، *مقدمه‌ای بر جغرافیای تاریخی ایران*، اصفهان، دانشگاه اصفهان، ۱۳۸۳.
- تکمیل همایون، ناصر، *خلیج فارس*، تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۸۰.
- شکوهِ، حسین، *فلسفه جغرافیا*، تهران، انتشارات گیتاشناسی، ۱۳۶۴.
- پلانهل، ژاویه، *مبانی جغرافیای تاریخ اسلام*، ترجمه عبدالله ناصری، تهران، پژوهشکده تاریخ اسلام، ۱۳۹۰.
- لومبارد، موریس، *جغرافیای تاریخ جهان اسلام در چهارقرن نخستین*، ترجمه عبدالله ناصری و سمیه سادات طباطبایی، تهران، پژوهشکده تاریخ اسلام، ۱۳۹۰.
- فتی، زهره، *مقدمه‌ای بر تاریخ علم جغرافیا*، تهران، امیرکبیر، ۱۳۸۱.
- جنسن، اریلدهولت، *جغرافیا، تاریخ و مفاهیم*، ترجمه جلال تبریزی، تهران، سیر و سیاحت، ۱۳۷۶.
- پور داوود، ابراهیم، *فرهنگ ایران باستان*، تهران، دنیای کتاب، ۱۳۹۰، ص ۵۳.
- اوشیدری، جهانگیر، *دانشنامه توضیحی مزدیسنا، واژه‌نامه توضیحی آیین زرتشت*، تهران، نشر مرکز،

۱۳۷۱، ص ۳۷۳.

بیرونی، ابوریحان محمد بن احمد، *آثارالباقیه*، به قلم اکبر داناسرشت، تهران، ابن سینا، ۱۳۵۲، ص ۳۲۴-۳۲۵.

مقالات

۱- رضوی خراسانی، سیدحسین، «تقویم جلالی»، تهران، رشد آموزش تاریخ، دوره نهم، شماره ۴، تابستان ۱۳۸۷.

۲- رضوی خراسانی، سیدحسین، «رویکرد پژوهش‌گران ایرانی و غربی در مبانی نظری جغرافیای تاریخی»، تهران، رشد آموزش جغرافیا، دوره بیست و نهم، شماره ۳، ۱۳۹۴.

۳- رضوی خراسانی، سید حسین، کنگره بین‌المللی فرهنگ و تمدن ایران در دوره سلجوقیان، «بررسی روند ضرورت اصلاحات نظام گاه‌شماری در عصر ملک‌شاه و تبیین تقویم جلالی»، تهران، ۱۳۹۵، انجمن ایرانی تاریخ.

۴- رضوی خراسانی، سید حسین، «جستاری در باورهای دینی، اساطیری و حماسی در ساختار تقویم اوستایی»، کنگره تاریخ دانان ایران، دانشگاه الزهراء، تهران، ۱۳۹۴، انجمن ایرانی تاریخ.

۵- گنجی، محمدحسن، اشراقی، احسان، مجتهدزاده، بیروز، «رابطه تاریخ با جغرافیا» گفت‌وگو، تهران، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، ۱۳۸۸، شماره ۱۳۴.

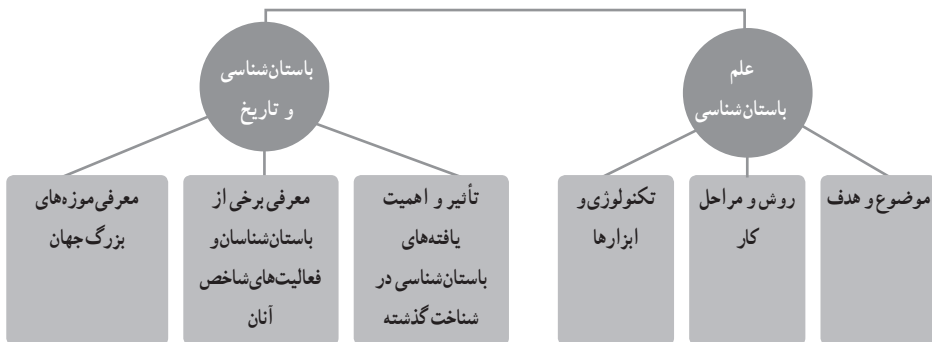
۶- نورائی، مرتضی، «جغرافیای تاریخی و تاریخ محلی، تعاملات و تمایزات»، تهران، کتاب تاریخ و جغرافیا، ۱۳۹۰، شماره ۱۶۳.

۷- گلکه، لئونار، «مبانی نظری جغرافیای تاریخی، درک تاریخی در جغرافیای یک رویکرد آرمان‌گرایانه»، ترجمه محمدجعفر جباری، تهران، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، شماره ۳ و ۳۱، فروردین ۱۳۷۹، ص ۲۴-۳۷.

الف) منطق طراحی و تدوین درس

هزاران سال از زندگی انسان بر روی کره زمین می‌گذرد. در این مدت دراز، آثار فراوانی از بشر برجا مانده است. برای شناخت زندگی انسان‌های گذشته اگر تنها به آثار مکتوب تاریخی تکیه می‌کردیم، به زحمت می‌توانستیم اطلاعات ناچیزی، آن هم بیشتر از جنگ‌ها و رویدادهای سیاسی و نظامی، از دل وقایع بیرون بکشیم. وانگهی، قدمت همین مکتوبات هم به زحمت به هزاره سوم پیش از میلاد می‌رسد. امروزه دانش باستان‌شناسی، با تکیه بر شیوه‌های نوین و ابزارهای بسیار مجهز و بهره‌گیری از علوم از قبیل زمین‌شناسی، دیرینه‌شناسی، سنگ‌شناسی، شیمی و فیزیک هسته‌ای، میراث باستانی چند هزار ساله انسان گذشته را از زیر خروارها خاک و از اعماق اقیانوس‌ها و دریاها بیرون کشیده و با تعیین قدمت آنها اطلاعات ارزشمندی از فرهنگ و حیات اجتماعی انسان ماقبل تاریخ و حتی دوره تاریخی ارائه می‌دهد. حتی بسیاری از منابع مکتوب به خط یونانی، سومری و هیروگلیف مصری توسط باستان‌شناسان کشف شده است. اینک یکی از ارزنده‌ترین منابع مورخان در بازسازی و تفسیر و تشریح گذشته، دستاوردها و نتایج مطالعات دانش باستان‌شناسی است. درس حاضر با توجه به نقش و تأثیر این دستاوردهای درخشان و شکوهمند در پیشبرد مطالعات تاریخی و نیز پیوند جدایی‌ناپذیر باستان‌شناسی و تاریخ، طراحی و تدوین شده است.

شبکه مفهومی درس ۳ (باستان‌شناسی؛ در جست‌وجوی میراث فرهنگی)

هدف‌های درس ۳ (باستان‌شناسی؛ در جست‌وجوی میراث فرهنگی)
هدف کلی: شناخت موضوع، هدف، روش و ابزارهای علم باستان‌شناسی و درک اهمیت یافته‌های این علم در مطالعات تاریخی.

هدف‌های جزئی:

- شناخت و تعریف موضوع، هدف و روش علم باستان‌شناسی؛
- شناسایی ابزارهای مهم و مؤثر و مراحل کار باستان‌شناسان و روش کار آنها؛
- ارائه خلاصه‌ای از تاریخچه علم باستان‌شناسی؛
- درک و تجزیه و تحلیل و اهمیت یافته‌های علم باستان‌شناسی در مطالعه و شناخت گذشته؛
- شناسایی و معرفی برخی از موزه‌های مهم و معروف جهان؛
- تحقیق درباره زندگی و فعالیت‌های باستان‌شناختی یکی از باستان‌شناسان ایرانی و ارائه گزارش آن؛
- جست‌وجو، گردآوری و نمایش تصاویری در خصوص کاوش‌های باستان‌شناختی در ایران یا دیگر کشورها.

انتظارات عملکردی درس ۳ (باستان‌شناسی؛ در جست‌وجوی میراث فرهنگی)

انتظار می‌رود دانش آموزان در پایان تدریس این درس بتوانند:

- علم باستان‌شناسی را به اجمال معرفی و اهمیت آن را بیان نمایند؛
- مکان یا محوطه‌های باستانی را تعریف کنند؛
- مراحل کار در باستان‌شناسی را بیان کنند و ویژگی‌های هر مرحله را شرح دهند؛
- برخی از ابزارهای مهم شناسایی و کشف آثار باستانی را نام ببرند؛
- برخی از روش‌های تعیین سن آثار باستانی را معرفی کنند؛
- موزه‌های مشهور جهان را معرفی کنند؛
- رابطه علم تاریخ و باستان‌شناسی را تشریح نمایند؛
- درباره اهمیت علم باستان‌شناسی گزارشی کوتاه ارائه دهند.

ب) ایده‌های کلیدی

مفاهیم	موضوعات
زمان، گاه‌شماری مکان	دوران ماقبل تاریخ و دوره تاریخی از آغاز تا عصر حاضر.
تغییر و تداوم	سیر و تحول در ساخت ابزار از دوران ماقبل تاریخ تا به عصر معاصر؛ سیر و ترقی شیوه‌های سنتی باستان‌شناسی به روش‌های نوین و استفاده از ابزارهای جدید.
کاربست شواهد و مدارک	تصاویر و تاریخ مهم‌ترین کشفیات باستان‌شناسی در مدیترانه و جنوب غرب آسیا؛ تصاویر، شهر بومی، آرامگاه تو تنخامون، غار لاسکو، مقبره‌ها و نقش برجسته‌های نقش‌رستم، تپه باستانی کنارصندل در جیرفت، آرامگاه شی هوانگ تی، سنگ نوشته روزتا، سر در موزه ملی ایران و ابزارهای سنگی موزه تولوز فرانسه و ابزارهای کشاورزی در شرق اروپا و سایر تصاویر.
ترکیب و ارتباط	بیان تعریف دانش باستان‌شناسی؛ توضیح مراحل کار در باستان‌شناسی؛ معرفی مکان‌ها یا محوطه‌های باستانی؛ بیان برخی از روش‌های تعیین سن آثار باستانی؛ بیان مطالبی در باب اهمیت آثار باستانی؛ بیان ارزش گزارش از برخی از آثار باستانی شهر و دیار خود.
علت و معلول	وجود برخی علائم، نشانه‌ها و آثار انسانی در برخی از مکان‌ها (معلول)؛ نشانه وجود تمدن‌های باستانی (علت) است.

پ) توصیه‌های تدریس

۱- آماده کنید

آموزش این درس، به دلیل ماهیت ویژه آن از آن جهت که علمی است مستقل و دارای هویت مشخص و متمایز و نیز به این دلیل که دانش‌آموزان نسبت به تاریخ اطلاع بسیار کمتری از آن دارند، بسیار مهم است. از این رو بهتر است تدریس آن را با سخنرانی خشک و بی‌روح که هیچ تأثیر عمیقی بر اندیشه دانش‌آموزان نخواهد گذاشت آغاز نکنید. می‌توانید با نمایش یک فیلم از فعالیت باستان‌شناسان به مدت ده تا پانزده دقیقه در کلاس، از دانش‌آموزان بخواهید برداشت خود را از علم و باستان‌شناسی و حرفه باستان‌شناسان ارائه دهند. پیشنهاد دوم: با نمایش چند قطعه عکس از آثار باستانی و شیوه کار باستان‌شناسان و ارائه

توضیحی بسیار کوتاه، از دانش‌آموزان بخواهید در حین نمایش عکس‌ها، دیدگاه‌های خود را در مورد تصاویر بیان کنند. پیشنهاد سوم: دانش‌آموزان را به دیدن یک موزه یا یک مکان باستانی در شهر خود بفرستید و حتی‌المقدور این درس را در همان جا تدریس کنید.

۲- آموزش دهید

پس از ایجاد آمادگی، از دانش‌آموزان بخواهید به این پرسش پاسخ دهند که باستان‌شناسی درباره چه موضوعی بحث می‌کند و چرا برخی از صاحب‌نظران هدف این علم را مطالعه فرهنگ انسان در گذشته دانسته‌اند. از دانش‌آموزان بخواهید برای اثبات پاسخ‌های خود استدلال کنند و با طرح پرسش‌هایی آنها را وادار کنید با جدیت و عمق بیشتری بحث کنند. سپس با جمع‌بندی گفت و گوها به مرحله بعدی وارد شوید. با نمایش فیلم و یا تصاویری که در ابتدا به نمایش گذاشته‌اید به راحتی می‌توانید این سؤال را مطرح کنید که منظور از آثار باستانی و محوطه‌های باستانی چیست. برای آشنایی هرچه عمیق‌تر دانش‌آموزان با محوطه‌های باستانی، از فیلم‌های کوتاه و یا تصاویری از محوطه‌های باستانی ایران و جهان استفاده کنید. دانش‌آموزان با مشاهده عکس‌ها، فیلم‌ها و حتی تصاویر کتاب، دریافت‌های خود را در پاسخ به سؤال شما به کار می‌گیرند و این مسئله در فرایند یادگیری دارای اهمیت بسیار است. با ارائه توضیحات تکمیلی در باب آثار باستانی و محوطه‌های باستانی، از دانش‌آموزان بخواهید به این پرسش پاسخ دهند: چرا غارها و گورها - به ویژه گورها - از مهم‌ترین مکان‌های باستانی محسوب می‌شوند؟ سپس از آنان بخواهید اطلاعات استخراج شده از درون گورهای باستانی را دسته‌بندی کنند.

به منظور درک بهتر این بخش از درس، از دانش‌آموزان بخواهید فعالیت ۱ را انجام دهند. برای انجام این فعالیت، دانش‌آموزان کلاس را به ۵ گروه تقسیم کنید و به آنها سه تا چهار دقیقه زمان بدهید که با یکدیگر مشورت کنند. آن‌گاه از نمایندگان هر گروه بخواهید جمع‌بندی گروه خود را ارائه دهند و دلیل بیاورند که چرا این اشیا برای شناخت زندگی گذشتگان اهمیت دارند.

برای توضیح و تدریس نقش برجسته‌های نقش رستم و تپه‌های باستانی، از تصاویر استفاده کنید و از دانش‌آموزان بخواهید در باب اهمیت این آثار، به ویژه تپه باستانی کنار صندل جیرفت، توضیحاتی دهند. با ارائه محتوا از دانش‌آموزان بخواهید خودشان تجزیه و تحلیل کنند. سپس اطلاعات داده شده را سروسامان بدهید و کامل کنید.

برای شرح و توضیح مراحل کار در باستان‌شناسی، پیشنهاد می‌کنیم به ترتیب، مراحل کار باستان‌شناسان را روی تابلو بنویسید و سپس ویژگی‌های هر مرحله را توضیح دهید. برای توضیح و تفهیم بیشتر مرحله شناسایی، به ویژه کشف‌های اتفاقی، از دانش‌آموزان بخواهید شنیده‌ها و تجربه‌های خود را در کلاس بیان کنند.

دانستنی‌های معلم

شناخت و مطالعه حدود ۹۹ درصد تاریخ بشریت با قدمتی ۳ میلیون ساله در گستره دانش باستان‌شناسی قرار دارد. بسیاری از اطلاعاتی که در آینده افق تاریخ بشر را عمق و ژرفای عمیقی خواهد بخشید هنوز در دل خروارها خاک مدفون شده‌اند.^۱ کشف این آثار به مدد دستگاه‌های بسیار مدرن و پیشرفته میسر شده‌اند. در زیر، برخی تکنیک‌ها و ابزارهای شناسایی و کشف آثار باستانی را معرفی می‌کنیم.

۱- عکس‌برداری هوایی

سرزمین‌هایی که از کهن‌ترین دوران، تحت اشغال و زندگی انسان‌ها بوده دائماً در معرض تغییر و تحول است. بازسازی سیمای واقعی و زنده این چشم‌اندازها یکی از جذاب‌ترین و دشوارترین تلاش‌های باستان‌شناسی است. باز یافتن خطوط محو شده در محوطه‌های باستانی، که ظاهراً ناپدید شده‌اند، کار بسیار دشواری است. به مدد عکس‌برداری هوایی، بازسازی سیمای پنهان محل زندگی اجتماعات انسانی در گذشته میسر شده است.^۲ به کمک عکس‌برداری هوایی، مناظر وسیعی از آثار و بقایای دوران باستانی نمایان می‌شود. با این تکنیک، از محوطه‌های باستانی به طور افقی، مورب و عمودی و طی فصول و زمان‌های گوناگون و از زوایای مختلف، عکس‌برداری می‌شود. هزاران محوطه باستانی که کاملاً از دید پنهان بودند با استفاده از عکس‌برداری هوایی کشف و ثبت شده‌اند.^۳ نخستین عکس‌برداری هوایی در حوزه باستان‌شناسی توسط «گوردون ویلی» در بخش‌های ساحلی پرو موسوم به ویرو^۴ انجام شد. او توانست با استفاده از عکس‌های هوایی، تعداد زیادی از محوطه‌ها و مکان‌های باستانی را تعیین و شناسایی کند.^۵ اصولاً محوطه‌ها و بناهایی که کاملاً در دل خاک مدفون شده‌اند، به لحاظ علائم مختلف به سه گروه تقسیم می‌شوند: لکه‌های سایه‌گون^۶، لکه‌های گیاهی^۷ و لکه‌های خاکی^۸ که در تکنیک‌های عکس‌برداری هوایی آشکار می‌شوند.^۹

۱- دایرة المعارف بزرگ اسلامی، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، تهران، مرکز دایرة المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۸۱، ج ۱۱، ص ۱۶۷.

۲- ساماران، همان، ص ۲۵۳-۲۵۲.

۳- فاگان، برایان، درآمدی بر باستان‌شناسی (اصول، مبانی و روش‌ها) ترجمه غلامعلی شاملو، تهران، سمت، ۱۳۹۳، ص ۳۱۴.

۴- Viru

۵- همان، ص ۳۱۷.

۶- Shadow marks

۷- Crop marks

۸- Soil marks

۹- ساماران، همان، ۲۵۳.

همچنین امروزه داده‌های رادار هوایی و ماهواره و سیستم سنجش از دور در بازسازی محوطه‌های باستانی کاربرد دارند. روش‌های الکترومغناطیسی و روش‌های الکتریکی کاوش نیز امروزه پیشرفت‌های بسیاری کرده‌اند. ردیاب‌های الکترومغناطیسی، در کشف فلزات کاربرد دارد اما دستگاه‌های الکتریکی کاربرد متفاوتی دارند. از آنجا که زمین هادی جریان الکتریسته است و درجه هدایت برحسب جنس سنگ‌ها که پوسته جامد و بیرونی زمین را تشکیل می‌دهند، متفاوت است، دیوارها، گودال‌ها، جاده‌ها، گورها، که زیرزمین مدفونند موجب تغییر رسانایی زمین می‌شوند. دستگاه پوتانسیومتر به سهولت این امر را تشخیص داده و اطلاعات زیادی از محوطه‌های باستانی را به دست می‌دهد.^۱ دستگاه پرسکوپ نیستری^۲ دستگاهی است که باستان‌شناسان را از حفاری بی‌ثمر و بی‌فایده باز می‌دارد. این دستگاه، با یک سوند یا میله ژرف‌یاب، داخل گورها یا بناها شده و از داخل آنها عکس‌برداری می‌کند.^۳ امروزه از سیستم‌های اطلاعات جغرافیایی^۴ نیز برای نقشه‌برداری رایانه‌ای برخی محوطه باستان‌شناسی استفاده می‌شود.^۵

برای توضیح مرحله کاوش و حفاری، به دانش‌آموزان بگویید که کار باستان‌شناسان شبیه به کار جراحان است؛ یعنی همان‌طور که جراحان قبل از عمل جراحی بیمار را مورد معاینه‌ها و آزمایش‌های متعدد قرار می‌دهند و اطلاعات زیادی به دست می‌آورند و وقتی از علت بیماری مطمئن شدند دست به جراحی می‌زنند، باستان‌شناسان هم با استفاده از ابزارهای متعدد و پس از اطمینان یافتن از مفید بودن عملیات حفاری، دست به این کار می‌زنند. اصولاً باستان‌شناسان گاه برای نجات یک اثر و یا به منظور کاوش‌های علمی و یا ترکیبی از هر دو انگیزه، دست به کاوش می‌زنند.^۶

برای تفهیم بخش استخراج و تنظیم اطلاعات، از دانش‌آموزان پرسید باستان‌شناسان با چه معیارهایی آثار را دسته‌بندی و طبقه‌بندی می‌کنند و از آنها بخواهید دلایل خود را شرح دهند. سپس با جمع‌بندی و تکمیل مطالب مطرح شده وارد بحث مرحله بعدی، یعنی تعیین سن آثار باستانی شوید. نخست از دانش‌آموزان پرسید باستان‌شناسان چگونه عمر یک اثر را مشخص می‌کنند؛ آیا الزاماً این کار توسط خود

۱- ساماران، همان، ص ۲۶.

۲- Periscope Nistri

۳- همان.

۴- Geographic information systems (GIS)

۵- فاگان، همان، ص ۳۳.

۶- کاراژیان، عمران و دیگران، باستان‌شناسی چهل‌تکه، اصفهان، شاخص شروه، ۱۳۹۳، ص ۱۳۴.

آنها صورت می‌گیرد و یا ممکن است متخصصان رشته‌های دیگر این کار را انجام دهند. با جمع‌بندی پرسش دانش‌آموزان، به روش کربن ۱۴ و پتاسیم آرگون اشاره کنید.

دانستنی‌های معلم

روش سال‌یابی کربن ۱۴، یکی از مشهورترین روش‌های سال‌یابی مطلق برای تعیین سن و قدمت مواد آلی و مواد حاوی کربن است. این روش در سال ۱۹۴۷م توسط ویلیارد لیبی^۱ به جهان علم ارائه شد.^۲ این روش امروزه نیز از معتبرترین روش‌های مربوط به تاریخ‌گذاری آثار باستانی است. در اثر تابش اشعه کیهانی، نوترون‌هایی تولید می‌شود که پس از ورود به جو زمین و برخورد و واکنش با نیتروژن، کربن ۱۴ حاصل می‌شود.^۳ حیوان از راه تغذیه و گیاه از طریق عمل فتوسنتز، کربن ۱۴ را جذب می‌کند. رادیو اکتیویته کربن ۱۴ با جریانی یکنواخت در طی قرن‌ها کاهش یافته و تبدیل به نیتروژن می‌شود. لیبی محاسبه کرد که در ۵۵۶۸ سال، نیمی از کربن ۱۴ مربوط به هر نمونه‌ای (گیاه، حیوان و یا انسان) تجزیه می‌شود و این جریان به «نیمه‌عمر» معروف شده است. این فرایند دوباره تکرار می‌شود و آن مقدار کربن ۱۴ نیز به نصف کاهش می‌یابد و این روند آن قدر ادامه می‌یابد که کربن ۱۴ تمام می‌شود. امروزه از این روش برای تعیین سن آثاری با عمر ۴۰۰ تا ۷۵۰,۰۰۰ سال استفاده می‌کنند. سایر روش‌های سال‌یابی عبارت‌اند از:

– سال‌یابی رشد حلقه درختان (دندروکروئولوژی)؛

– سال‌یابی رادیومتریک (پرتوسنجی)؛

– سال‌یابی با استفاده از واپاشی ایزوتوپ‌های پرتوزا؛

– سال‌یابی پتاسیم آرگون؛

– سال‌یابی سرب ۲۱؛

– سال‌یابی ترمولومینسانس (گرمالیان)؛

– سال‌یابی تشدید اسپین الکترونی؛

– سال‌یابی رد شکافت هسته‌ای؛

– سال‌یابی دیرینه مغناطیسی و...^۴

۱- W. Libby

۲- بحرالعلوم‌ی شاپورآبادی، فرانک، روش‌های سال‌یابی در باستان‌شناسی، تهران، سمت، ۱۳۷۸، ص ۵۰.

۳- فاگان، همان ص ۲۶۱.

۴- بحرالعلوم‌ی شاپورآبادی، همان، صفحات متعدد.

برای ورود به بحث موزه‌ها، از دانش‌آموزان بخواهید اگر تا به حال از موزه‌ای دیدن کرده‌اند، گزارشی از دیده‌های خود ارائه دهند. بعد از معرفی موزه‌های مشهور جهان و ایران، از دانش‌آموزان بپرسید موزه‌ها از چه نظر دارای اهمیت هستند. دانش‌آموزان را به چند گروه تقسیم کنید و سپس دیدگاه هر گروه را توسط سخنگوی گروه مورد نظر جویا شوید. این سؤال بسیار مهم است؛ زیرا تحلیل و تفسیر دانش‌آموزان نشان‌دهنده آن است که آنها به عمق ارزش آثار باستانی و حفظ و مرمت و نگهداری آن پی برده‌اند یا خیر. در پایان، ضمن جمع‌بندی دیدگاه دانش‌آموزان، یادآوری کنید که موزه‌ها محل نگهداری مهم‌ترین گنجینه‌های ملی یک کشور محسوب می‌شوند و نشانگر گستره فرهنگ و تمدن و به عبارت دیگر هویت تاریخی یک ملت در طول تاریخ‌اند. سعی کنید، در صورت امکان، از موزه‌ای در شهر و دیار خود دیدن کنید و از دانش‌آموزان بخواهید گزارشی از آن تهیه و در جلسه بعد در کلاس ارائه کنند. در غیر این صورت، فیلم و تصاویری از یکی از موزه‌های ایران و جهان به نمایش بگذارید.

برای انجام دادن فعالیت ۲، با نشان دادن تصویر سردر موزه ملی ایران، از دانش‌آموزان بخواهید بگویند معمار آن از کدام بنای تاریخی الگو گرفته است. ممکن است دانش‌آموزان نتوانند به شما پاسخ درست بدهند، اما با نشان دادن چند تصویر، به ویژه طاق کسری (از آثار معماری دوره ساسانی)، مطمئناً به پاسخ صحیح اشاره خواهند کرد.

فعالیت ۳ را به همراه دانش‌آموزان انجام دهید. تلاش کنید دانش‌آموزان دیدگاه‌های خود پیرامون فعالیت را آزادانه بیان کنند.

از فعالیت ۴ در مرحله ارزشیابی پایانی درس استفاده کنید.

با بررسی رابطه باستان‌شناسی و تاریخ و دعوت به مشارکت دانش‌آموزان در این بحث، فرایند تدریس را با جمع‌بندی از کل مباحث درس به صورت فهرست‌وار، مثل تعریف باستان‌شناسی و مراحل کار در باستان‌شناسی و روش‌های سالیابی آثار باستانی و اهمیت آثار باستانی در مطالعات تاریخی، به پایان ببرید.

۳- ارزشیابی

محور ارزشیابی علاوه بر مشارکت فعال دانش‌آموزان در کلاس از طریق انجام فعالیت‌ها و پاسخگویی به پرسش‌های نمونه، میزان تحقق انتظارات یادگیری است.

منابع برای مطالعه بیشتر

کتاب‌ها

- بحرالعلومى شاپورآبادى، فرانك، *روش‌های سال‌یابی در باستان‌شناسی*، تهران، سمت، ۱۳۷۸.
- دیولافوا، مادام زان، *سفرنامه خاطرات کاوش‌های باستان‌شناسی شوش*، ترجمه ایرج فره‌وشی، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۶۹.
- علیزاده، عباس، *تئوری و عمل در باستان‌شناسی*، تهران، سازمان چاپ و انتشارات فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۰.
- گاراژیان، عمران و دیگران، *باستان‌شناسی چهل‌تکه*، اصفهان، شاخص شروه، ۱۳۹۳.
- دارک. کن. آر.، *مبانی نظری باستان‌شناسی*، ترجمه کامیار عیدی، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۹۴.
- فاگان، برایان، *درآمدی بر باستان‌شناسی*، ترجمه غلامعلی شاملو، تهران، سمت، ۱۳۹۳.
- رنفرو، کالین و پل‌بان، *مفاهیم بنیادی در باستان‌شناسی*، ترجمه اکبر پورفرج و سمیه عدیلی، تهران، سمیرا، ۱۳۹۰.
- کرین، کوین، *مقدمه‌ای بر باستان‌شناسی*، ترجمه فرهنگ فارسی ندوشن و فروزنده جعفرزاده، تهران، دانشگاه تربیت مدرس (دفتر نشر آثار علمی)، ۱۳۸۳.
- نگهبان، عزت‌الله، *مروری بر پنجاه سال باستان‌شناسی ایران*، تهران، سبحان نور، ۱۳۸۵.
- سیدسجادی، سیدمنصور، *نخستین شهرهای فلات ایران*، جلد ۱ و ۲، تهران، سمت، ۱۳۸۴.
- ملک شه‌میرزادی، صادق، *اطلس باستان‌شناسی ایران (از آغاز تا پایان دوره یکجانشینی در روستاها)*، تهران، سمت، ۱۳۹۳.
- ملک شه‌میرزادی، صادق، *ایران در پیش از تاریخ: باستان‌شناسی ایران از آغاز تا سپیده دم شهرنشینی*، تهران، سبحان نور، ۱۳۹۱.
- ملک شه‌میرزادی و مهرآذر فارسی، *واژهنامه باستان‌شناسی*، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۹۰.

مقالات

- عبدی، کامیار، «*باستان‌شناسی و پتانسیل آموزشی آن*»، دو فصلنامه پژوهش‌های باستان‌شناسی، سال اول، ۱۳۸۸، شماره دوم: ۱۴-۱، تهران، دانشگاه تربیت مدرس.
- بهنام، عیسی، «*طاق کسری*»، مجله هنر و مردم، بهمن و اسفند ۱۳۵۲، شماره ۱۳۶ و ۱۳۷.
- بهنام، عیسی، «*کاوش‌های گنج‌دره*»، مجله هنر و مردم، ۱۳۵۲، شماره ۱۳۱.
- بهنام، عیسی، «*آثار هفت هزارساله دشت قزوین*»، مجله هنر و مردم، خرداد ۱۳۵۲، شماره ۱۲۸.
- بهنام، عیسی، «*شهر سوخته*»، مجله هنر و مردم، ۱۳۵۲، شماره ۱۲۶.